

הרב דניאל יוסף רקח

רב ומו"צ ק"ק שערי מזרח שיקאגו
ראש הכולל הקהלתי הספרדי בשיקאגו

נשיכת הפיטום של אתרוג של מצוה בהו"ר ע"י מעוברת כסגולה ללידה קלה

ט"ו כסלו תשס"ד לפ"ק

(א) כתב רבי יעקב שמשון שבתי סיניגואליא, בעל ס' שבת של מי, בס' נזיר שמשון (פיסא תקע"ג – סוכה פ"ג מ"ו, דל"ח ע"א) וז"ל: "ראיתי בכתיבה [= בכתב יד] שנוהגין הנשים עוברות ליטול הפטם של אתרוג ביום הושענא רבה. והטעם הוא משום דאיכא מ"ד² דעץ הדעת אתרוג הוה³, ואח"כ נותנין מעות לעניים שתציל

1. ע"י בס' בית עקד ספרים (ערך נזיר שמשון, מע' נ' מספר 205, עמ' 716) שציין מקום ושנת הדפוס: פיסא תקמ"ג. ונ"ל שיש ט"ס וצ"ל פיסא תקע"ג. שבשער הספר ניתן שנת הדפוס "עליו יציץ נזיר" לפ"ק, שהוא תקע"ג.

2. בראשית רבה (פרשה טו ס"י ד'): "ומה היה אותו האילן שאכל ממנו אדם וחוה... רבי אבא דעכו אמר אתרוג היה, הה"ד (בראשית ג, ו) ותרא האשה כי טוב העץ <למאכל> וגו'. אמרת צא וראה איזהו אילן שעצו נאכל כפריו, ואין את מוצא אלא אתרוג." [ועוד הוזכרה דעתו של רבי אבא דעכו בב"ר (פרשה כ' ס"י ח'). ע"ש.] וע"י בפסיקתא דרבי כהנא (פסקא כ – רנ"ו עקרה - דקמ"ב ע"א במהד' ר"ש בובר הערה לא) שבכת"י נמצא: "טעמא דר' אבא דעכו דאמר אתרוג היה, שנאמר (בראשית ג, ו) ותאכל מן העץ, עץ שהוא נאכל כפריו, ואי זה זה? אתרוג." ע"ש. [ואכן בפסיקתא דרב כהנא (מהד' דוב מנדלבוים, נ"י תשמ"ז, עמ' 314) איתא הכי שם. ע"ש.] וכנוסח הפסיקתא דר"כ ראיתי שהענין כמדרש הגדול (בראשית ב, ט – עמ' פא במהד' ר"מ מרגליות). ע"ש. וכן נמצא דעה זו בפסיקתא דרבי (פסקא וד' פקד את שרה, במהד' ווארשא תרג"ג, דקנ"א ע"ב): "ר' אבא דמן עכו אומר אתרוג היה פרי עץ (ויקרא כ"א מ'). ע"כ. וע"ש דברים נחמדים בפ"י זרע אפרים (אות א'). [במהד' ר"מ איש שלום (ווינא תר"מ הוא פמ"ב, דקע"ה ע"א. ע"ש.) וכן ע"י ברכות (מ). וסנהדרין (ע' סע"א – ע"ב) שיסוד מחלוקת זו על זהות העץ הדעת נמצא שם, אבל שם לא הובאה דעתו של רבי אבא.

3. ובהקשר זה של תיקון חטא אדם הראשון ע"י האתרוג יש להזכיר טעם אחר שנאמר בענין אכילת אתרוג בליל ר"ה. פתח דברינו נקדים ששורש הענין הוא בטור (או"ח ס"י תקפג) שצדיק עתק דברי הגמרא בכריתות (ה'): "אמר אביי השתא דאמרת סימנא מילתא הוא, יהא אינש רגיל למיכל בריש שתא אתרוגא קרא..." ע"כ. ומרן בב"י כתב להעיר: "זמ"ש רבינו אתרוגא ליתיה בגמרא בנוסחי דידן." ע"כ. ובכנה"ג הרחיב הדבר: "זיג"ל דגם בדברי רב"ה [= רבינו בעל הטורים] ז"ל הוא ט"ס. תדע דלכולא נתן טעם למה אוכלין אותו, ולאתרוגא לא נתן טעם." ע"כ. אמנם מצאנו בפרשה שם שאם שהביא דברי מרן בב"י שאתרוגא ליתא כנוסח הגמרא שלנו, הוא כתב לתת טעם לדבר, וראיתי לרבי יוסף אישקאפא בס' ראש יוסף (ס"י תקפג, דק"א ע"א) שצדיק יצא להצדיק גירסת הטור, ונתן טעם לשבח לגירסתו. ע"ש. וכן ראיתי לרבי יוסף דוד בס' בית דוד (או"ח ס"י שעו, דצ"ה ע"ד) שהביא דברי הכנה"ג שגם בטור י"ל שיש ט"ס מכיון שלא הביא טעם לסימן אתרוג, ודחה דבריו שאין זו ראיה, וכתב כמה טעמים לאכילת אתרוג לסימנא מילתא. ע"ש. אמנם רבי מרדכי ברמי בס' מאמר מרדכי (שם אות א') כתב בדברי הכנה"ג שגם בטור יש ט"ס, ושאין דברי הרב ראש יוסף שנתן בזה טעמים

אותה ועוברת ממות, ואומרת כך: 'רבש"ע! בשביל הוה שהיתה אוכלת מעץ הדעת גרם אותו חטא מיתה בעולם, ואם הייתי באותו זמן לא הייתי אוכלת, ולא הייתי נהנית ממנו, כמו שלא רציתי לפסול אתרוג זה בשבעת ימי החג שעברו, והיום שפסלתי אין בו מצוה, ובשם שיש לי הנאה בפיתום זה, כך הייתי נהנה לראות העץ הדעת שאמר הקב"ה לאדם וחווה לא תאכל, ולא הייתי עובר את ציוויו, ותקבל <כצ"ל> ברצון את תפלתי ואת תחנתי שלא אמות מלידה זו, ותושעני לילד בנחת

אה"ח 1234567

אוצר החכמה

מוכרחים. ע"ש, ואנכי הרואה למהר"ח פאלאג'י בס' מועד לכל חי (סי' יב אות כג) שגם כתב טעמים לאכילת אתרוג כדי לקיים גירסת הטור. ועוד הניף ידו בזה בס' רוח חיים (סי' תקפג אות ג') בטעמים נוספים. וע"ע אליו בשו"ת חקקי לב ח"א (תארו"ח סי' ח"ג, דף כ' ע"ד). ע"ש, מהו נשאתי עיני ואראה לרבי יעקב רקח בס' שלחן לחם הפנים (סי' תקפג אות ב', עמ' קיז ואילך) שהביא דברי כל הנותנים טעם לשבח לקיים גירסת הטור, אבל על כולם חזר ושאל אותה שאלה: איך רבינו הטור לא יחייב האי טעמא. ואחרי כבלות כל האריכות, סיים שאין זה ברור בגירסת רבינו הטור דגריס אתרוגא. ע"ש.

והנה בעולם העשייה ראיתי לרבי רפאל בכ"ר שמואל מיוחס בס' פרי האדמה ח"א (סי' ד', והוא בפ"ח דהל' ברכות ח"א, דף כ"ו ע"א) שהעיד העיד בנו על מנהג הקיים בזמנו וז"ל: "שהרי אתרוג דר באילן כל השנה, ואנו מברכים שהחיינו בנהוג פה עיר הקדש ירושלים ת"ו שמחלקים חתיכות אתרוגים גדולים... בבית הכנסת ליל שני של ראש השנה לברך שהחיינו". ע"כ, הרי לפניך שהיה מנהג כך בירושלים לאכול אתרוג לכל הפחות בליל שני של ר"ה לברכת שהחיינו. [אמנם ע"י לרח"ת מריני בשדי חמד (אסיפת דינים, מע' ר"ה סי' ב' אות ד' ד"ה ואם יש לאכול) שהביא עדותו של הרב פרי האדמה, וכתב על זה: "ואנכי הצעיר בער הייתי כשיצאתי מעיר קדשנו ירושת"ו (ככן עשירים), ולא שמעתי מאכילת אתרוג בליל ר"ה (ולברכת שהחיינו בליל שני זכורני שהיו מחלקים זהים), אבל אין לא ראינו ראייה, וסחודותיה דהאי תנא דידן מרן הפרי האדמה נאמנה". ע"כ, הרי שבזמנו כנראה כבר לא היה הדבר נהוג.] ומהר"ח פאלאג'י בס' מועד לכל חי (שם) הביא מנהג ירושלים הנזכר בפרי האדמה ואח"כ כתב: "ואני אומר רבמקום שנמצא אתרוגים טוב להם שיעשו מתיקה מהם כדי להמתיק להבאים לבקר בר"ה". ע"ש. וע"ע אליו בשו"ת חקקי לב ח"א (שם). ומר בריה דרבינא, רבי יוסף פאלאג'י בס' יוסף את אחיו (אינמיר, תרג"ו – מע' א' – ערך אתרוג – אות ח', דף ו' ע"ד ואילך) האריך בזה לומר שלא בזיננס נפל טעות בדברי הטור ז"ל, וכתב שיהא רגיל לאכול אתרוגא בריש שתא, הנכון הדבר ויש לאכול אתרוגא, והלא מצינו בברכות (נז). שהרואה אתרוג בחלום, הדור הוא לפני קונו שנאמר (ויקרא כג,מ) פרי עץ הדור וכו', וא"כ השתא ומה בראות בחלום הוא סימנא טבא שהוא הדור לפני קונו, וכ"ש בשעושה מעשה בפועל בהקיץ בריש שתא ואוכל האתרוג עצמו שהוא פרי הדור, והרב יוסף את אחיו גם הציע לשון ליה"ר עבור אכילת האתרוג: "וביה"ר שאומר הוא שיהא סימנא מילתא שיהא כל השנה כולו כהר"ת הדור לפני קונו בתורה ובמצות". ע"ש עוד שהאריך. [וע"י בשו"ת שם שבהעתיקו לשון היה"ר מס' יוסף את אחיו תיקן הלשון ורשם: "יה"ר שנהיה הדורים במצות". ע"ש]. הרי לפניך שמהר"ח פאלאג'י ובנו רבי יוסף, אב ובנו, שניהם אימצו מנהג זה של אכילת אתרוג בר"ה. אמנם הבן פחד יצחק דעת אחרת אתו, הלא הוא רבי יצחק נסים רחמים פאלאג'י בספרו יפה ללב ח"א (בחלק יושר ללב שבסוה"ס, סי' רכה אות א', דקצ"ג סוע"ב ואילך) שהביא דברי הרב פרי האדמה ודברי מר אביו בס' מועד לכל חי, ואחרי בקשת סליחה מאביו כתב כמה טעמים נגד אכילת אתרוג בר"ה. ע"ש, וע"ע אליו ביפה ללב ח"ב (סי' תקפג אות א') שהביא דברי הבנה"ג הג"ל שנראה שגם בדברי הטור הוי ט"ס, שלכולם נתן טעם, ולא אתרוגא לא נתן טעם, ועל זה כתב: "זהם דברים שמתקבלים על הלב לפי דברי שכתבתי כח"א ביושר ללב בס' רכה אות א". ע"ש. ועוד הוסיף לזה אומץ בהמשך שם (אות יו"ד) שעוד סיבה למנוע אכילת אתרוג בליל ר"ה לפי דהוא מרבה טומאה, שע"כ לא היו מאכילין לב"ג אתרוג (יומא יח.). ע"ש. ותבט עיני לרבי אברהם הכהן משאלוניקי בס' יוקח נא (סי' תקפג אות ב') שכתב על דברי הרב בית דוד שנתן כמה טעמים לקיים גירסת הטור, "וכנראה דדעתו הוא לאכול אתרוגא ג"כ יע"ש. אבל לא שמענו מאז דחש לזה". ע"ש. ברם ראה לר"יח טוב בס' בו איש חי (ש"ר

ובלי צער, ולא יהיה לי ולא לולדי שום נזק, כי אתה האל המושיע." ע"כ. וראיתי להגאון מהר"ח פאלאג'י בס' מועד לכל חי (סי' כד אות כה, דר"ח ע"ב בדפוס ישן) שהביא מלשוננו של הרב נזיר שמשון במס' סוכה הנ"ל, ואע"פ שכתב "ז"ל" לפני שהביא מלשוננו שמשמע שבא להעתיק לשון הרב נזיר שמשון בדקדוק, מ"מ המשווה הלשון שמובא במועד לכל חי לכתוב לפנינו בס' נזיר שמשון ראה יראה שיש כאן כמה וכמה שינויים, בין בסדר ובין בלשון, אע"פ שעיקר התוכן נשאר זהה, וגם בתפלה שינה קצת וז"ל מהר"ח פאלאג'י בתפלה: "רבש"ע! גלוי וידוע לפניך דבשביל שאכלה חוה מעץ הדעת גרמא בחטאה להביא מיתה לעולם וחבלי יולדה, ואם אני הייתי שם באותו זמן — לא הייתי אוכלת ממנו, ולא הייתי נהנית ממנו מכל וכל, כשם שלא רציתי לפסול אתרוג זה בכל ימי החג שעברו, ועתה שפסלתי אותו בשביל שנגמרה מצותו, ואני לא הייתי עוברת מצותיך, ותקבל ברצון את תפילתי ואת תחנוני שלא אמות מסיבת העיבור ומסיבת הלידה, והושיעני שתהא הלידה בנקל ובנחת, ולא בצער ולא בקושי, ולא תהיה לי ולולד שום נזק, כי אתה האל המושיע." ע"כ. ואח"כ כתב מהר"ח פאלאג'י וז"ל: "ובני הגדול אברהם אוהבי נר"ו העתיק הדברים האלה בל' לעז [= שפת לאדינו] בספרו והוכיח אברהם פרק כ"ד כדי שתהא התפילה שגורה בפי המעוברות, ומי שאשתו מעוברת בימים האלה יתן דעתו ליקח אתרוג, וליתן ביד אשתו שתעשה כנז"ל ויאמר בפניה נוסח התפלה תיבה בתיבה כדי שתאמר היא אחריו, ותזכה שתלד בריוח ולא בצער, ויצא הולד לחיים טובים ולשלום. אמן." ע"כ. הרי לפניך כמה חיבב והעריך מהר"ח פאלאג'י סגולה ותפלה זו.

והנה באמת סגולה זאת כבר זכורה היא בספר זכירה (ענין עולם הזה, עמ' רמא בהוצאת הרב שלמה אבא שאול — ירושלים תשנ"ט) לרבי זכריה סימנר שנדפס לראשונה בהמבורג שנת תס"ט, ושם כתב ככל הדברים הנ"ל רק שבתפלה יש חסרון ניכר, וכמו שהעירו כבר בהערות תרומת שלמה (מהדורה הנ"ל אות 466). ע"ש.

פרי' ראה אות יא) שעל דבר ברכת שהחיינו לאתרוג כתב: "מיהו על אתרוג העיד הרב פרי האדמה שנוהגים לברך עליו שהחיינו בעה"ק ירושלים תוב"ב שאוכלים אותו בליל שני של ר"ה במקום פרי חדש, ופה עירנו יע"א האתרוג הוא מתוק, אך אינו מצוי הרבה כי אם מעט, ומנהגינו בביתנו שנאכל אתרוג קודם יו"ט של חג הסוכות, ונברך עליו שהחיינו, אבל קהל עדתנו אינו מצוי אצלם לאכול קודם סוכות." ע"ש. ומתוך הכתב נראה שלא התנגד לאכילת האתרוג בר"ה, רק שלא היה מן המצוי. ושו"ר אליו בס' עטרת תפארת (חלק כתר מלכות אות קמו, עמ' 164) שכתב שיש נוהגים לאכול אתרוג בליל ר"ה ולברך עליו שהחיינו. ע"ש.

ועתה נביא אחד הטעמים לקיים גירסת הטור שכתבו מהר"ח פאלאג'י בס' רוח חיים (סי' תקפג אות ג) וז"ל: "ולענ"ד לתת טעם יען כי ביום ר"ה נברא אדה"ר וחטא בעץ הדעת שאכל דאיכא למ"ד אתרוג היה, לכן לתקן חטא אדה"ר אנחנו אוכלים ומברכים." ע"כ. וכזה כתב גם בנו רבי יוסף פאלאג'י בס' יוסף את אחיו (מע' א' אות ח'). ע"ש. וכן רי"ח טוב בס' עטרת תפארת (שם) וז"ל: "כשאוכל אתרוג יכוין לתקן חטא אדם וחווה באתרוג, ולכן יש נוהגים לאכול בליל ר"ה ולברך עליו שהחיינו, כי ענין אדם וחווה היה בר"ה, ואוכלים אותו בליל ב' כי יומא חדא אריכתא הוא." ע"כ. הא קמן שטעם אחד למנהג אכילת האתרוג בר"ה הוא כתיקון לחטא ארר הראשון, ומבואר דעת הרי"ה טוב בס' כתר מלכות שכן יש לבזון בכל אכילת אתרוג, ולא דוקא של ר"ה. ודו"ק.

ומעניין שרבי שבתי איש ליפשיץ בס' סגולות ישראל (ערך מעוברת — מע' מ' אות סז, דף סה ע"ב) הביא סגולה זאת מספר זכירה והעתיק התפלה כמו שמופיע שם, ולא העיר שהלשון חסר. ובס' לקוטי מהרי"ח (סוף יום הושענא רבה דף קו ע"א ובמהדורה הנדפסת מחדש ירושלים תשס"ג הוא בדף קיג ע"א) כתב הענין בקיצור: "והנה המנהג שנשים מעוברות נושכין הפיטום של אתרוג בהושע"ר, ואומרת תפלת ובקשות מזכרת בספר זכירה" ע"כ.

וחזיתיה לרבי שלום שכנא טשערניק בס' חיים וברכה (מע' העין אות רכח, דף לג ע"ד) שהעתיק כל הדברים מס' נזיר שמשון. ע"ש. ומשם הובאו הדברים ע"י רבי משולם פינקעלשטיין בס' אלף המגן (סי' תרס אות ו', דף קלו ע"ב), ובס' ארבעת המינים ח"א (ילקוט פרי עץ הדר, פרק ב', עמ' ריא) העתיק רבי אליהו וייספיש את נוסח התפלה מתוך ס' חיים וברכה. ע"ש. ובס' רפאל המלאך (ערך מעברת, עמ' קיב בנדמ"ח ע"י יריד הספרים, ירושלים תש"ס) כתב שסגולה שלא תהיה המעברת מקשה לילד שתנשך בשניה את הפטם מן האתרוג ביום הושענא רבה אחר התפלה. >בלי ציון מקור< ע"ש. וכן עי' בס' טעמי המנהגים ומקורי דינים (ליקוטים בסוה"ס אות סח, עמ' תקכא במהד' אשכול, תשל"ב). ע"ש.

ב) והנה ענין זה של הוצאת חלק מן האתרוג ביום הו"ר כבר נמצא בכתובים, אבל למטרה הלכתית ולא סגולית. בשו"ע (סי' תרסה ס"א) איתא שאתרוג של מצוה אסור בשביעי באכילה, אבל בשמיני מותר בא"י. ובחוצה לארץ שעושים ב' י"ט של גלויות משום ספק — אסור אפילו בשמיני, אבל מותר בתשיעי. ושם הביא מרן מחלוקת לגבי שמחת תורה שחל בא' בשבת, שמרן סתם בדעת רוב הפוסקים שמותר בתשיעי, אפילו אם חל בא' בשבת, ולא אסרינן ליה מטעם הכנה, כיון שכבר היה בעולם, ולא נעשה בו מעשה (משנ"ב שם ס"ק ה'). אבל יש אוסרים בחל תשיעי באתר בשבת, שס"ל שגם בזה שייך הכנה, כיון שהיה אסור ביומו. ובהגהות המנהגים שבס' המנהגים לר"א טירנא (הל' שמיני עצרת אות ט', עמ' קלב בהוצאת מכון ירושלים, תש"ס) בענין מחלוקת זו כתב: "ונהגו להוציא זנב האתרוג בז', ואז לא שייך כלל הכנה — בשם הר"ר זוסיל". ע"כ. ובא"ר (סי' תרסה ס"ק ב') כתב שלעת הצורך יש להקל, שהרי כתב רבינו ירוחם (ספר אדם נתיב ח' ח"ד ח"ג, דיני אתרוג, דף נט ע"ד) שרבו הפוסקים המתירים, ושכן עיקר, וכ"כ בס' אמרכל. ואח"כ הביא הנזכר מהגהות המנהגים שנהגו להוציא זנב האתרוג בשביעי, ותו לא שייך הכנה. ע"ש. (ומשם לשע"ת ס"ק ג'). וכן הובאו דברי ההגהות מנהגים ע"י הרב חות יאיר בס' מקור חיים (בקיצור הלכות סי' תרסה, דתק"ל ע"א). ובלקט יושר לרבי יוסף ב"ר משה, תלמיד מהרא"י בעל תרומת הדשן (חאו"ח, סימני לולב לדרשה, עמ' 149) ראיתי שכתב: "כשחל שמחת תורה ביום ד' אינו נוטל הזנב מן האתרוג מקודם יו"ט, וא"ה אכל ממנה בש"ת". ע"כ. נראה מזה שיש שנים שכן נוטלים הזנב מן האתרוג כדי לאוכלו בט', ומסתמא בשנים שנפל ש"ת ביום א' כן היה נוטל הזנב מן האתרוג לפני היו"ט, והיינו ביום ז', יום הו"ר, וכמנהג הנזכר בהגהות המנהגים.

והרי יודע שמנהג אכילת האתרוג ביום שמחת תורה יסודתו בהררי קודש. עי'

לרוקח (סי' רכב, עמ' קכה בהוצאת רב"ש שניאורסון): "ביום תשיעי ספק שמיני — הוא שמחת תורה, אז יאכל האתרוג". ע"כ. ואע"פ שאכן כן משמע שיש לאכול האתרוג בו ביום, מ"מ עדיין יש לדחות, שלעיל מיניה לענין יום שמיני עצרת, שמיני ספק שביעי, כתב שאסור לאכול בו ביום האתרוג. ולכן כשכתב ביום שמחת תורה "אז יאכל האתרוג", אפשר שכוונתו שביום שמיני עצרת אסור לאכול האתרוג, אבל בשמחת תורה כבר מותר, היתירא איכא, אבל מנהגא ליכא. ודו"ק. ברם ראיתי במנהגי רבי אברהם חילדיק, בן דורו של מהר"ם מרוטנבורג (ההדירו רבי שלמה שפיצר בקבץ על יד — סדרה חדשה ספר ט — הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תש"מ, סוף מנהגי סוכות, עמ' 174) שבשמחת תורה: "ואוכלין אתרוג בו ביום". ע"כ. [ואפשר שמקור המנהג הוא ע"פ פרש"י במה דתן בסוכה (פ"ד מ"ז): "מיד תינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין את אתרוגיהן", שרש"י (מה. ד"ה מיד ומו: ד"ה מיד) פירש שקאי אגדולים, שגדולים שמטי ליה מיד התינוקות ואוכלין. והובאה דעתו של רש"י בתוס' (מה. ד"ה מיד) וברא"ש (פ"ד סי' ד'). אבל הם כתבו לחלוק עליו. אמנם המרדכי (רמז תשמב — תשמג) הביא רק דעת רש"י. ע"ש. וע"ע באור זרוע (ח"ב — הלכות סוכה ולולב ס"ס שטו, דף ס"ט סוע"ב). ולכן לדעת רש"י ודעמיה חזינן שיש חשיבות לאכילת אתרוג של מצוה כשאינו נסתר ע"י איסור מוקצה. ברם ראה דברי המאירי (מה. על המשנה, דקס"א ע"ב בדפא"ס) שלענין אכילת אתרוגיהם, מיהא הכל מפרשים אותו על הקטנים, ר"ל שהקטנים אוכלים את אתרוגיהם, אבל לגדולים אסור כל יום שביעי. ע"ש. ראה רש"י (מו: ד"ה תינוקות דוקא). ואכמ"ל. ועי' בהערות ר"ש שפיצר למנהגי ר"א חילדיק שם.] ומנהג זה של אכילת אתרוג כנראה התפתח למנהג חלוקת אתרוגי הקהל. עי' במנהגי מהר"ש (סי' צח אות ה', עמ' מא בהוצאת מכון ירושלים, תשנ"ז): "בשמחת תורה שחל אחר השבת, שלחו לכל אחד מן הקהל מעט אתרוג, וגם למה"ר שלום זצ"ל". ע"כ. וכן ראה לרבי יוזפא שמש בס' מנהגים דק"ק וורמיישא (הוצאת מכון ירושלים, תשמ"ח — ח"א, מנהגי שמחת תורה סי' קצא, עמ' רכז) שביום שמחת תורה "תכף ביציאת בית הכנסת, קודם האכילה, השמש מחתך ג' אתרוגי קהל, ומשלח לכל ראש הבית חתיכה אחת". ע"כ. וכן נזכר מנהג זה בס' מנהגות וורמייזא לרבי יודא ליוא קירכום (הוצאת מכון ירושלים, תשמ"ז — סוף מנהגי שחרית של שמחת תורה, עמ' קצו), שהוא אוסף אחר של מנהגי וורמייזא וקרום קצת (עי' במבוא למנהגות וורמייזא, עמ' 63), ושמה כתוב: "ואחר שיוצאין מב"ה, אז מחליק השמש האתרוגים של הקהל, ומביא לכל בעל הבית חלקו לביתו". ע"כ. וכן היה נהוג פעם בעיר פרנקפורט דמיין כאשר מצינו בס' מנהגי פרנקפורט; אוסף מנהגי פרנקפורט שליקט וערך רבי צבי לייטנר (ירושלים תשמ"ב — מנהגי שמיני עצרת ושמחת תורה אות ג', סוף עמ' צב), ושם הביא מס' כת יהודה (כ"י): "ואתרוג אסור עד שמחת תורה, וזכרתי מילדותי שהיה שמש הקהל מסבב בתים ברחובותינו, ונתן חתיכה קטנה מאתרוגים של קהל לכל בעלי בתים, אבל אין מחלק עד שמחת תורה, ולא מקורם לכן. ואפשר להודיע שהוא אסור עד שמחת תורה, וגם להודיע שיש לכל בעלי בתים חלק בה". ע"כ. אמנם מנהג זה נתבטל בוורמייזא כעדותו של רבי סיני לואנץ, המכונה המעתיק, בהגהות בס' מנהגות וורמייזא (שם אות כב): "וכתב המעתיק: זה המנהג של חלוקת האתרוגים לב"ב [= לבעלי בתים] נתבטל זה זמן איזה שנים, רק הג"ץ [אולי: הגבאי צדקה או הגבאי

צבור] לוקח אותם, ולאחר י"ט חותכין אותם לחתיכות, וכובשן אותם עם צוקר"א, כדי ליתן מהם לחולי ל"ע, ומנהג יפה וכשר הוא, כי מה הנאה יש לכל ב"ב כאשר מגיע לו כפול על חלקו, ואינו שוה לכלום. ע"כ. וכן נראה שנתבטל בפרנקפורט מאחר והרב כח יהודה זכר את זה מימי ילדותו. ודו"ק. וכן העיר כבר רבי בנימין שלמה המבורגר בהערותיו למנהגים דק"ק וורמיישא של רבי יוזפא שמש (שם הערה 2).

ניהדיר אנפין למילתין דמעיקרא, דחזי הוית בס' אוצר דינים ומנהגים⁴ (סוף ערך אתרוג, עמ' 43) לר"ד אייזנשטין שבא לציון דברי השערי תשובה (סי' תרסה ס"ק ג') הנ"ל שיש שנהגו להוציא עוקץ האתרוג או השושנתא >זה האחרון הוא הוספתו, שאינו בשע"ת או במקור שממנו שאב השע"ת דבריו< בשביעי. ותו לא שייך הכנה. והמשיך: "המנהג הנ"ל להוציא העוקץ או השושנתא מהאתרוג ביום השביעי כדי לפוסלו, ולא יהיה בו עוד הכנה משבת ליו"ט, היה גורם למנהג אחר שנשים הרות נושכות בשיניהן פטמי האתרוגים בהו"ר, ומאמינים כי עי"ז ילדו בנקל. ונותנים טעם אחר, מפני שאמרו חז"ל כי העץ הרעת שחטאו בו אדם וחיה — אתרוג היה, ולכן נושכות בשיניה הפיטמא להראות כי תצטער על האכילה שגרמה חיה להביא מיתה לעולם, ונותנת צדקה ומתפללת להקב"ה שיציל אותה והעובר <כצ"ל> ממיתה ח"ו. ע"כ. וציין בסוף דבריו מקורו: ס' מנהגי ישורון סי' קנח בהערה. והנה בביבליוגרפיה שבראש הספר רשם: "ס' מנהגי ישורון, או דרך אמונים, ר' אברהם אליעזר ב"ר אייזיק הירשאוויץ, מנהגים, הוצאה שניה, ווילנא תרנ"ט. ולא עלה בידי לראות ההוצאה השניה של ס' מנהגי ישורון (ווילנא תרנ"ט), אבל ראיתי לכמה דקות ס' אוצר כל מנהגי ישורון (מהדורא תליתאה — סינט לואיס תרע"ז), ובהוצאה זו כנראה שינה בנינו של הספר מההוצאה השניה, שאני מצאתי מנהג זה בסי' מז (אות ט', עמ' 109) ולא בסי' קנח, ובגוף הספר ולא בהערה. עכ"פ ראיתי שהביא שם רק הטעם השני שהובא בס' אוצר דינים ומנהגים, ולא הטעם הראשון. וא"כ השערה זו שהמנהג של נשיכת הפיטמא ע"י מעוברת יצוא יצא מהמנהג הקדום של הוצאת הפיטם בשנה ששמחת תורה חל

4. וכאן יש לציין לדברי מו"ר הגר"ע יוסף נר"ו בשו"ת יביע אומר ח"ה (תאה"ע סי' יא אות ג', דף תה סוע"א) בענין ס' אוצר ישראל שגם נכתב ע"י בעל אוצר דינים ומנהגים: "גם מה שהביא בציץ אליעזר מספר אוצר ישראל... נראות נפלאותי שמסתמך על ספר זה (שיש בו כמה דברי מיונות) נגד עדות גאוני ישראל". ע"כ. ברם שא נא עיניך וראה דברי רבינו נר"ו בשו"ת יבי"א ח"ג (חי"ד סי' ט' סוף אות א', דף קלז סוע"א) ששם הביא דברי האוצר ישראל כלי הערה. ע"ש. ואם לא נבחר לומר שרבינו נר"ו שינה דעתו ביחס לספר אוצר ישראל, אפשר לומר שס"ל שהספר הוא בבחינת "רמון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק" (חגיגה טו), תקנ"ז בהקדמה די"א ע"ב, ועוד בתקון כד דס"ט סוע"א, וע"י למהר"ל מפראג בס' נתיבות עולם, נתיב התורה פ"ח). שלדבר שאינו מתנגד לדברי רבותינו, אפשר לקבלם בשמירה. ועיין. וכן לענין דברים הכתובים בס' אוצר דינים ומנהגים, ע"י בשו"ת אגרות משה (ח"ג מחלקי אורח ס"ס טו) ובשו"ת מנחת יצחק ח"ה (סי' פד אות ב'). ועיין עוד לרבי יהודה לביא בן דוד בס' שבט מיהודה ח"א (ירושלים תשס"ב — סי' כח אות ה', עמ' ער"ב), ודבריו שם נרפסו בשינויים קצת בקובץ בית הועד (קובץ א' — ירושלים תשס"ג) במאמר בשם "מקורות נאמנים בההדרת ספרים" (עמ' 148). ע"ש, ואכמ"ל.

ביום א' הוא של מחבר ס' אוצר דינים ומנהגים, ולא של רבי אברהם אליעזר ב"ר אייזיק הירשאוויץ בס' אוצר מנהגי ישורון.

ובשמירה ניתן לב לפתח קצת השערה זו. נעמיד הדברים הידועים לנו. היה מנהג בכמה מקומות לאכול האתרוג של מצוה ביום שמחת תורה, ועוד ידוע שהיה מנהג בשנים שחל שמחת תורה ביום ראשון להוציא העוקץ מן האתרוג כדי שלא יהיה בו משום הכנה. ועוד ידוע לנו שאחרי שבטלו מנהג חלוקת אתרוגי הקהל היו מבשלים אתרוגים אלו ומחלקים אותם לחולים, הרי שראו בו תועלת לרפואה. ויותר מזה ע"פ המדרש (ויקרא רבה פרשה לו ס"ב) שיש באכילת אתרוג של מצוה משום רפואה למעיים. (ועוד נראה בזה בסמוך אות ד'). עוד ידוע לנו ע"פ עדותו של הרב חות יאיר בס' מקור חיים (קיצור הלכות — סי' תרסד ס"ט, דף תקכט סוע"ב) שהמנהג בזמנו היה "נשים בני בנים נושכין עוקץ מן האתרוג". הרי שהיה המנהג בנשיכת העוקץ, ולא הפיטם. [ולציין שהוא גם מביא בס' תרסה המנהג של הוצאת זנב האתרוג בז', ואז לא שייך ביה הכנה כלל. ע"ש] והשתא נחזי אנן שאפשר שהנשים היו לפעמים המסירים את העוקץ מן האתרוג בשנה שחל שמחת תורה ביום ראשון, ומכיון שהיה נפוץ ידיעת סגולת האתרוג של מצוה לרפואה, אולי ראו כל הכנה שהיא לקראת האכילה משום רפואה, ומזה עבר לסגולה לאשה מעוברת. אבל כל זה בגדר השערה בעלמא. והעיקר הוא שידוע לנו שכל מנהגי ישראל הם קדושים ומוצאם בהדרכת ה' יודע תעלומות, בבחינת "מה' מצַעֲרֵי-גֵבֶר וְאָדָם מֵה-יָבִין דָּרְכּוֹ" (משלי כ, כד). ואכמ"ל.

ג) כאן המקום לעמוד על נקודה אחת בנוגע לביצוע המנהג, והוא האין האשה מסירה את הפיטום? הרב נזיר שמשון כתב: "שנוהגין הנשים עוברות ליטול הפטם של אתרוג", משמע שכל הענין הוא שהאשה תנתק הפטם, ובידה לעשות כן באיזה צורה שהיא תרצה, שאין אופן ההסרה חלק מהענין, אלא שנוטלת את הפטם בלבד בלא צורה מסוימת, וכן מהר"ח פאלאג'י כתב "ומוציאות הפטמא ואחר שמסירות הפטמא וכו'" שוב משמע שאין בהסרת הפיטום שום אופן קבוע. אמנם בספר זכירה אע"פ שבהתחלת דבריו כותב: "נוהגות הנשים עברות לטל הפטם מאתרוג בהו"ר", שמשמעות הדברים כנ"ל, אבל בלשון התפלה הוא כותב: "כשם שיש לי הנאה מעט מנשיכתי הפטם הזה", משמע שנטילת הפטם הוא בדרך נשיכה. ונכון שכבר כתבנו שנוסת התפלה בספר זכירה חסירה, ושקשה לומר את התפלה כמו שהיא כתובה שם מטעם החסרון, מ"מ נראה שלמלה אחת כן נוכל לסמוך על הכתוב שם, וא"כ מתברר שלדעתו אופן נטילת הפטם הוא דרך נשיכה. וכן הרגיש בזה בס' ליקוטי מהרי"ח הנ"ל שכך הזכיר את המנהג: "המנהג שנשים מעוברות נושכין הפיטום של אתרוג בהושע"ר". ע"ש. וכן בס' רפאל המלאך שם. וכן תואר המנהג המוזכר בס' כתר שם טוב שנביא בסמוך (אות ד) "שנשים מעוברות נושכות בשיניהן את פיטמי האתרוגים בהו"ר". וכן ראיתי לרבי יעקב הלל בס' רני עקרה (ירושלים תש"נ) — שער הסגולות אות צח בהערה, עמ' סא) שהיה לו לב רג"ש לפרט זה שכתב: "מלשון התפלה שבספר סגולות ישראל נראה דמסירה הפיטם בנשיכה בפה". ע"ש. וכן הוא גם בס' מקור חיים לבעל שו"ת חות יאיר שנביא בסמוך (אות ו): "מנהג נשים בני בנים [=מעוברות] נושכין עוקץ מן האתרוג". הרי שהמנהג היה שנושכות [ולציין שהמנהג היה

לנשך העקץ. והשווה למנהג שרשום בהגהות המנהגים שבס' המנהגים למהר"א טירנא (הל' שמיני עזרת אות ט', עמ' קלב בהוצאת מכון ירושלים תש"ס) שהזכרנו לעיל בסמוך שנהגו להוציא זנב האתרוג בז' ע"ש. והביאו הרב מקור חיים (סי' תרסה, דף תקל ע"א). ע"ש. אשר על כן לעצם הדבר מאחר שבספרים האחרים לא קבעו אופן שונה להסרת הפיטום, כדאי לעשות כמבואר יוצא מדברי ספר זכירה ולהסיר את הפיטום בנשיכה.

ד) ברם מכל המקורות האלו מבואר שהמנהג הזה מיועד לאשה מעוברת כדי להצילה מפתקה של חוה, שתהיה לה לידה קלה. ויש לציין למה שראיתי לאחרונה במנהגי סוכות ב"שבע קהילות" אשר הרפ"ס רבי שלמה שפיצר בכ"ע מוריה, ואני ראיתי בס' קובץ המועדים — חג הסוכות (ליקוט מאמרים מקובצי מוריה השייכים לחג הסוכות, ירושלים תשס"ג, עמ' תרמב) וכה כתב במנהגי הור"ר: "נשים מעוברות היו נוגסות את הפיתום של האתרוג בסימן ללדת בן זכר". ע"ש. הא קמן מטרה אחרת לסגולה זו — שהמעוברת תלד בן זכר. ועוד ראיתי שינוי במטרת מנהג זה בעדותו של רבי שם טוב גאגין בס' כתר שם טוב ח"ז (מנהגי הושענא רבה עמ' קסו) שבה כתב בכותרת: "נהגו נשי המזרח והמערב ביום הור"ר אחר גמר הגענועים, אם הן עקרות נושכות הפטמת ואוכלות אותו, ובוה מאמינות כי סגולה להריון הוא". והוא ממשיך: "כן ראיתי בארץ ישראל ובערי מצרים, שהאנשים ביום הור"ר אחר התפלה נושאים בידם לולביהן ואתרוגיהם, והאיש שאשתו עקרה מאכילה את הפטמת או השושנתא של האתרוג, ושניהם מאמינים ומקוים שתתעבר, כי סגולה היא להריון". ע"ש מש"כ בנתינת טעם למנהג. חזינן שהוא ראה מנהג שונה, שלא המעוברות נהגו כן, אלא כך נהגו העקרות⁵. אבל לא הזכיר שהיו מתפללות איזה נוסח מסוים של

[1234567 תחת]

5. והנה מן הענין לציין עוד סגולות להריון ולמעוברות הקשורות בד' מינים וההושענות לאחר גמר מצותן ביום הור"ר. [ובענין סוכות והריון. עי' לקוטי מוהר"ן (ח"א סי' מח). ואבמ"ל]. ראה תראה לרב יוסף אב"ד דובנא בס' יסוד יוסף (פרק עח — ברפוס סאטמאר תר"ץ ברף קע ע"ב ובנדמ"ח ע"פ יוסף חן ברף שגד ע"ב) שסידר סגולות קמיע לעשות בשעת אמירת ההושענות עבור מעוברת שלא תפיל ח"י, וכן להושיע את היולדת. ע"ש הוראות עשיית הקמיע.

וחזי היות בס' מדרש פנחס לרבי פנחס מקאריץ (קונטרס ו' אות א', עמ' קכה בנדמ"ח ע"י הוצאת ישרלים, אשדוד תשס"א) שכתוב: "וערכה גימטריא זרע [שער הכונות (ענין סוכות, סוף דרוש ח', דק"ח ע"ב) ובפרי עץ חיים (שער הלולב פ"ג ר"ה ערבה ועוד בפ"ו) ובס' ליקוטי הש"ס להאר"י ז"ל (ברכות ד"ה גם מה שאמר, דף א' ע"ב, ועוד בקטע הראשון למסכת תענית דף ח' ע"ב), ובספר הליקוטים להאר"י ז"ל (פרשת בלק פרק כג עה"פ אוי מי יחיה משמו, דף רס ע"ב בנדמ"ח ירושלים תשמ"ה) וב"ב הרמ"ע מפאנו במאמר מעין גנים (סדר המועדים, סוף כוונת הסוכה, דף יז ע"א ברפוס מונקאטש תר"ס, ובס' מאמרי הרמ"ע מפאנו, הוצאת מכון ישמח לב — תורת משה, ירושלים תשנ"ג, דף ר"ו סוע"ב). ועוד טובא.]. וסיפר המעשה מאחד שאמר לאשה לבשל ערבה, והיה להם בנים כנ"ל". ע"כ. [ובס' אמרי פנחס השלם (נערך ע"י רבי אלימלך אלעזר פרנקל, ב"ב תשס"ג, שער פרשיות ומועדים, מאמר תסה, דקס"ח ע"ב) בלשון זה: "וסיפר מעשה באחד שאמר לאשתו לבשל ערבה, והיה להם בנים וכו'". ע"כ.]. והדבר הובא ע"י רבי אברהם יצחק שפרלינג מלבוב בספרו טעמי המנהגים ומקורי דינים (עניני סגולות, פרק סגולה להוליד בנים, עמ' תקסז בהוצאת אשכול — ירושלים תשל"ב). והנה לא הזכיר רבי פנחס מקאריץ אם עשו סגולה זו בערכה של מצוה או של ההושענות, אם כי מסתבר להניח שכן עשו באחד מאלו או בשניהם מאחר ואין לנו השתמשות בערכה חוץ מזה. וראיתי לרבי ישראל חיים

תפלה. [ואח"כ הזכיר גם המנהג שנשים מעוברות נושכות בשיניהן את פיטמי האתרוגים בהור"ר שע"י זה ילדו בנקל. ע"ש.] והנה אנבי הרואה בספר הקדוש "שרשי השמות" לרבי משה זכותא (ירושלים תשנ"ה) בהוספות של הרב המגיה רבי אברהם אלנקאר מתוניס (אות ה' ס"ק נג, עמ' קצה) שכתב כסגולה להריון: "בשעה שתצא מן הטבילה תקח בידה אתרוג, וכשתשכב תחתוך הפטמת ותבלענה" ע"כ. ואע"פ ששונה ממה שכתב בס' כתר שם טוב, שהרי בשרשי השמות לא נזכר שיהיה דוקא אתרוג של מצוה, וכן אינו ענין של יום הור", אבל עדיין עיקר הענין שבליעת הפיטום היא סגולה להריון כן נמצא שם.

פרידמאן בס' ליקוטי מהר"ח ח"ג (סוף סדר חג הסוכות, דק"ו ע"א ובנרמ"ח – ירושלים תשס"ג – ח"ג עמ' קיג) שהביא דברי מרן בשו"ע (סי' תרס"ד ס"ח) והלוש שם שההושענא והערכה שכלולב אע"פ שנזרקה אין לפסוע עליה, והוא משום ביזוי מצוה, ושנוהגין להצניעה לשריפת חמץ ולאפיות המצות, ואח"כ כתב: "וכתבו שהוא סגולה למי שאין לו בנים ל"ע שיבשל הושענא וישתה, ורמז ע"ז שערכה בגימטריא זר"ע. ע"כ. ע"ש עוד. הרי שהבין שסגולה זו נעשה בהושענא של הור", ולפי המשמע גם כיום הור". אמנם ראה ראיתי לרבי שבתי איש ליפשיץ בס' האשל (ערך בנים – מע' ב' אות כב, ד"ט ע"א) שלאחר שהביא דברי הטעמי מנהגים בשם ר"פ מקאריץ כתב הוא: "ואיני יודע מה כוונתו בזה, אם לשתות המים אחר הבישול או לרחוץ בהם, ואם ישתו שניהם האיש ואשתו, או אם די שישתה רק א', או הוא או היא, וצ"ע". הא קמן שאע"פ שהליקוטי מהר"ח פשיטא ליה שמדובר בשתית מי הבישול, להרב שבתי איש ליפשיץ מספקא ליה באופן הביצוע. הן עתה ראתה עיני לרבי אליהו פוסק בס' עץ השדה על הל' לולב ואתרוג (סי' תרנח אות יג, דקב"ז ע"ג) שגם הוא מספקא ליה באופן ביצוע סגולה זו, שלאחר שהביא דברי המדרש פנחס, כתב: "מסופקני אם על ערכה של אתרוג כמ"ש בהתפלה בעת שאוגדין הלולב [= "ותתן לי זרע כשר וחכם וצדיק, שעולה כמנין ערב"ה" – שערי ציון (שער ג' – דע"ב ע"ב ברפוס הורדאנא תקע"ט) ומשם לטידורים ומחזורים רבים]. ואם הסגולה רק בחג הסוכות לשתות מי בישול הערכה, וגם בזה אין חשש הוקצה למצוה" ע"כ. ולקמן שם (סי' תרסד אות ז', דקל"ח ע"ג) העלה ספקותיו שוב, והרחיב הדיבור בענין איסור מוקצה, שאפילו אם הסגולה פועלת דוקא כיום המצוה, עדיין אין לאסור הרבר משום מוקצה מכמה טעמי. ע"ש.

ואנבי הרואה לרבי יהודה יודל רוזנברג בס' רפאל המלאך (מע' ה' ערך הריון, עמ' נג בהוצאה החדשה של יריד הספרים, ירושלים תש"ס) שכתב לסגולה זו הוראות מפורטות וז"ל: "סגולה להריון. שהבעל והאשה לא יזרקו ההושענות שלהם ביום הושענא רבא אלא יצניעם, ויצטרפו להם גם הב' ערבות מן הלולב שהיו מברכין עמו. ולפני תשמיש הראשון שאחר יום הושענא רבא יבשלו השני הושענות עם השני ערבות בתוך חצי קווארט [= quart] מים. אח"כ ימזגו המים לשני כוסות, ויקח הבעל כוס אחד והאשה כוס אחד, ויאמרו על הכוסות ההושענא המתחלת "אדם ובהמה", ואח"כ ישתו הכוסות עם צוקער, כמו ששותין טיי, וישמשו מטתם ויושעו ממדומים. (אמ"ן). >בהקדמת הספר (עמ' די) כתב: "ואצל אלה אשר הצגתי תבת אמין ידע הקורא שהוא ר"ת אברהם מרדכי נחום. הלא המה קדשה משלשת צדיקי יסודי עולם המגיד הקדוש מטורסק ואביו וקנו וצוקללה"ה זי"ע, אשר מקבל לי שהשתמשו באותן הסגולות או הקמיעות. ע"כ." ואח"כ הוסיף בסוגריים מרובעות: "ערב"ה בגימטריא זר"ע, וגם בגימטריא הריון עם הכוללים של האותיות והתבה" ע"כ. וענין לנכח יביטו שפירט הדק היטב אופן ביצוע סגולה זו, אבל מבואר מדבריו שאינו ענין ליום הור" כלל, לא הבישול ולא השתיה.

אמנם עדיין אנו צריכים למודעי שנכון הוא שרוב ספר רפאל המלאך לקוח מספרים אחרים, מתורה שבכתב, וכמבואר בהקדמת המחבר רבי יהודה יודל רוזנברג, ואכן ציין המחבר מקורם של דברים בר"ת בסוף הסגולה, אמנם כאשר נאמר לעיל הקטעים שבסופם ציין אמין אינם מתורה שבכתב, אלא מתורה שבעל פה, ממה שמקובל אצל המחבר שהשתמשו המגיד מטורסק ואביו וקנו הקדושים זצ"ל בסגולות אלו, וא"כ הסגולה הנצבת עמנו בזה מקטעים אלו היא, מאשר מקובל אצל

ואם באנו עד כה יש לציין הנמצא במדרש (ויקרא רבה פרשה לו ס"ב) בענין כח האתרוג של מצוה לרפאות מיחיושי מעיים, וידעתי גם ידעתי שיש הברל הניכר בין החש במעיו לבין ענין אשה חשוכת בנים או מקשה ללדת, אבל נקוט בדרך שיש בענין האתרוג <של מצוה> כרי לרפאות עניני המעיים, ואולי העקרות בכלל. ויש להאריך בזה, אבל אכ"מ. וז"ל המדרש במעשה של אחד משני אחים שהיה מרבה

המחבר רבי יהודה יודל רוזנברג מהקדושים הנזכרים, כאשר ציין בסופו אותיות אמ"ן. ברם גלוי וידוע ענינו של רבי יהודה יודל רוזנברג בספריו הרבים, אפס קצוה תראה בנכתב אודות הגדה של פסח למהר"ל שהדפיס רי"י רוזנברג בשנת תרס"ה ע"פ כת"י הנמצא בבית עקד הספרים הקטרי דק"ק מיץ, והוא אמור להיות כת"י של חתנו של המהר"ל, רבי יצחק כ"ץ, ומאז נדפס פעמים רבות, והמדפיסים כללו אותו בסדרת ספרי המהר"ל. עי' מש"כ רבי אברהם בנדיקט במאמרו "הגדת מהר"ל או אגדת מהר"ל" שנדפס לו בכ"ע מוריה (סיון תשמ"ה, עמ' קב – קיג). [ותדפיס ממנו נדפס כנספח בסוף הגדה של פסח עם פירוש גבורת ה', יו"ל ע"י מכון המהר"ל, תשנ"ד (עמ' רלב – רמ)] שהאריך מאוד, ודעתו ברורה: "כת"י הגדה של פסח לא נכתבה מעולם בידי הגאון רבי יצחק ב"ר שמשון כ"ץ, אלא נלקטה בידי מאן והוא מספרי מהר"ל, בהוספות פירושים ביאורים והנהגות שבדה המלקט מלבו, ושם בפיו ובעטו של מוהר"י כ"ץ בשם חותנו מהר"ל, ועד עצם היום הזה הולך את קהל הלומדים והקוראים שולל". וסיים: "אין מטרת מאמרי לפסול את הגדת המהר"ל, רוב הקטעים אמנם לוקטו מספרו גבורות ה', מטרת דבכי היא לסתור ולערער את המקובל עד היום שרבי יצחק ב"ר שמשון חתן המהר"ל הוא המלקט, והוא אחראי לנוסח ההגדה ולמנהגים ולחידושים שונים המוכאים בה... וכדאי שהשתמש בהגדה ידע לפקפק אם אמנם מקור הדברים מהמהר"ל". ובאשר לאותה ספריה הקסרית של ק"ק מיץ הסיק "שאו"ל כלל לא היתה ולא נבראה". וכוה כתב רבי שלמה פיישר במאמר "ואל-תשפן באהלך ענף" שהדפיס בכ"ע צפונות (גליון ג' – ניסן תשמ"ט, עמ' סט) שמאוד התנגד להדפסת הגדה של פסח ע"ש המהר"ל שהו"ל רי"י רוזנברג בתוך סדרת כל ספרי המהר"ל מאחר ורי"י רוזנברג זיף ספר שלם בענין הגולם של המהר"ל. ע"ש, וע"ע בכ"ע צפונות (גליון ד' – תמוז תשמ"ט, במדור תגובות, דקב"ב ע"א) במכתבו של רבי שמואל אשכנזי (אות ב') בענין זה.

והלום ראיתי דבריו הנוגעים של רבי גדליה אבערלאנדער במאמרו "כוסו של אליהו הנביא ומנהגיו" שהדפיס בקובץ אור ישראל (גליון ג' – ניסן תשנ"ו – עמ' קלו) שגם בהגדת מהר"ל מובא מנהג כוסו של אליהו, אמנם ע"פ המקורות הנ"ל סירב לקבל המובא בהגדה זו כראיה: "וכבר ידוע ומפורסם שגניזה זו [= בית עקד הספרים הקיסרי דק"ק מיץ] לא היתה ולא נבראת, ופירוש זה אינו ממהר"ל, רק הוא ליקוט מספרי מהר"ל, והרבה דברים מוזייפים נמצאים שם, ואינו בר סמכא לסמוך עליו כלל". ע"כ. וגם נפל שבט הביקורת על יצירותיו הספרותיות של רי"י רוזנברג בענין הגולם של המהר"ל ושאר נפלאות המהר"ל. ראה לרבי אברהם בנדיקט במאמר הנזכר שהאריך בזה והביא מן הכתוב בנושא, וסיים: "גם הנני מצטרף למערערים שקדמוני על אמתת ספורי נפלאות המהר"ל שבספרים הנזכרים [= נפלאות מהר"ל, חכמת מהר"ל, סי' חשן המשפט], וממילא על כל הספורים והספרים שמקורם באותה ספריה קיסרית במיץ שאו"ל כלל לא היתה ולא נבראה". ע"כ. וכן ר"ש פיישר במאמר הנ"ל. וכן ראה מאמרו של ר"מ בר אילן אשר בשם "נפלאות ר' יהודה יודל רוזנברג" נקרא, ונדפס בכ"ע עלי ספר (קובץ יט, תשס"א – עמ' 173 ואילך). ועוד האריך בזה טובא רבי שניאור זלמן ליימן באחד מהקונטרסים בסדרת הפרסומים שלו *Judaic Studies*, והוא בקונטרס 3 (קיץ תשס"ד): *The Adventure of the Maharal of Prague in London*, [נדפס לראשונה ב*Tradition* (אביב תשס"ב, עמ' 26 ואילך). ע"ש]. ושם הרחיב היריעה והוכיח שאכן ספרי ספורי המהר"ל אינם מעשי רב, ושיער (עמ' 23) כדי ללמד זכות, שגם רי"י רוזנברג בעצמו לא ניסה אף פעם להעמיד הספרים באמת כיוצאים מתחת ידי חתנו של המהר"ל או אחרים. ע"ש. ואף אם נקבל השערה זאת, ניהא לגבי סיפורים שאין בהם לעולם המעשה ולא בלום, אבל בענין הלכות והנהגות לליל הסדר, עדיין הקשיא במקומה עומדת שאיך אפשר ליחס שיטות ודעות בהלכה, ובפרט החדשות, למהר"ל, אם אינם לו, וכמו שכתב באורך ר"א בנדיקט במאמרו הנ"ל. ועוד דוגמה לדבר.

במצוות: "חד זמן ביומא דהושענא יהבי ליה אינתתיה עשרה פולסין. אמרה לו: 'פוק זבין לבניך כלום מן שוקא', כיון שיצא לשוק פגעו ביה גבאי צדקה, אמרי: 'הא אתא מרי מצותא'. אמרו לו: 'הב חולקך בהדא מצותא, דאנן זבנין חד קולא [= מין תכשיט — מתנ"כ] >בויקד מהד' ר"מ מרגליות (עמ' תתנז) הגירסא: 'קלוב, והוא מין חלוק. ע"י בערוך (ערך קלב — במהד' רח"י קאהוט (דף צו רע"א).> לחדא יתומתא, נסב אלין י' פולסין ויהב יתהון להון. ונתבייש לילך לביתו, הלך לו לבחכ"נ, חמא תמן מן אלין אתרוגיא דמינוקייא מקלקלי ביום הושענא, ותנינן תמן [סוכה פ"ד מ"ז] מיד התינוקות שומטין לולביהן ואוכלים אתרוגיהם, נסב מנהון ומלא ית סקא, והלך לפרש בים הגדול עד שהגיע למדינת המלך, כיון שהגיע שם ארעת שעתא ואשתכח מלכא חשש מעוי, אמרין ליה בחלמא >בויקד מהד' ר"מ מרגליות (עמ' תתנח) 'בחלמא' ליתא. ע"ש בהערות: 'אסוותך, אכול מן אלין אתרוגין דיהודאי מצלין עמהון ביום הושענא ואת מתסי'. פשפשין בההוא שעתא לכל אלפיא ולכל מדינתא ולא אשכחון. אזלין ואשכחון לההוא גברא יתיב על סקא, אמרין ליה: 'אית גבך כלום >בויקד מהד' ר"מ מרגליות (עמ' תתנז) הגירסא: 'אית לך כלום מזבנא'?' אמר להם: 'גבר מסכן אנא, ולית גבי כלום למזבנא'. פשפשו בסקא ואשכחין מן אלין אתרוגין, ואמרין ליה: 'אלין מן הן?' אמר לון: 'מן אלין דיהודאי מצלי ביום הושענא'. אטענון סקא, ואעלוה קדם מלכא, אכל מלכא אלין אתרוגיא ואיתסי, פנין שקא ומלאוה דינרין. ע"כ. ועיין שם המשך הסיפור. ואני בקודש חזיתי שסיפור זה מובא לרוב בספרן של צדיקים, אבל בדרגות שונות של תרגום ושינויים מטעם קיצור או עיבוד או עריכה. ע"י במדרש והזהיר (סו"פ בחקותי, דק"ל ע"א) >ע"ש בענפי יהודה (אות ט)> ונוסח דומה בס' מנורת המאור לרבי ישראל אלנקאווה (ח"א פרק הצדקה עמ' 86) >ע"ש בהערה לשורה 16.< וכן בהוספה למדרש הגדול על בראשית (פתיחה לפר' תולדות, עמ' תכט במהד' ר"מ מרגליות בחילופי גירסאות) ^{אוצר החכמה} הוצא מתוך כת"י של מדרש הגדול השייך לד"ר ישראל מהלמן, שהוא כת"י

בסוף ספרו זהר תורה לס' ויקרא כתב רי"י רונברג שראה בבית מדרש בלודז ספר ישן בלוי ושמו צור דבש, ואע"פ שהיה חסר שם המחבר, מ"מ היה מוכח מתוכו שמחברו היה מתלמידי היעב"ץ, ששם היו מכתבים ותשובות מהיעב"ץ. ראה בקובץ אור ישראל (גליון טו — ניסן תשנ"ט — במדור התגובות, עמ' יר"ב) שכותב התגובה, רבי ברוך אשר רייך, ציין לדבריו של רי"י רונברג בשם ס' צור דבש הנ"ל. וע"י דברי רבי גדליה אבערלאנדער בהערת המערכת שכתוב: "כבר ידוע ומפורסם שספר כזה [= צור דבש] לא היה מעולם, וזה אחד מהספרים שגולדו אצל הרב יהודה ראזענבערג... דוגמת הגדת המהר"ל שהדפיס, שהוא לקט דברי המהר"ל מספריו הרבים בתוספות דברים שיצא מעטו של הרב ראזענבערג." ע"ש. וראה בזה גם לרבי שניאור זלמן ליימן בקונט' הנ"ל (עמ' 24-26), ע"ש באורך. ואכמ"ל בזה יותר. ואחרי עלות כל הני מילי אפשר שיש להטיל ספק גם באשר הביא בס' רפאל המלאך בשם הצדיקים המגיד מטריסק ואביו וקנו, האם באמת קבל הדברים מהם, או האם גם אלו הם דברי עצמו בשם אחרים? ומידי ספק לא יצאנו.

ודע שראיתי לרבי דוד עובדיה שהזכיר עוד סגולה לעקרות שנעשה בא' מהד' מינים של מצוה שהיה נהוג בעירו צפרו שבמרוקו. עיין לו בס' נהגו העם (הוצאת מכון ישמח לב — תורת משה, ירושלים תש"ט, פרק חג הסוכות אות יד, דק"מ ע"ב, ובמהד"ק של הספר שנדפס כקונטרס הנספח לשו"ת נתן דויד, ירושלים תשנ"ז, הוא בפרק חג הסוכות אות טו, דשע"ב ע"ב) שבה כתב: 'גם הערכות היו מצניעין ומשתמשים בהם כמין שפוד לצלות בהן בשר לנשים עקרות לסגולה'. ע"כ.

מדויק מאוד, אולם במקומות מספר נוספו סיפורים ארוכים ממקורות אחרים. עי' שם בראש דבר עמ' 21 > וכן בס' חיבור יפה מהישועה לרבי נסים ב"ר יעקב מקירואן (מהד' רח"ז הירשברג, הוצאת מוסד הרב קוק, פרק כח, עמ' פו). ע"ש. ובקיצור יותר בס' מדרש דוד לרבי דוד הנגיד, נכדו של הרמב"ם, על פרקי אבות (פ"ה מט"ז, עמ' קי במהד' רב"צ קרינפיס, דפוס צילום הוצאת מכון הכתב, ירושלים תש"א). השווה לרש"י (סוכה מז: ד"ה מיד תינוקות) בשם בראשית רבה⁶. ותבט עיני למהר"ח פאלאג'י בס' רפואה וחיים (פי"ב אות קכב, עמ' רג במהד' מכון תורת רפאל, ירושלים תשנ"ז) שכתב: "מי שיש לו כאב במעים, רפואתו שיאכל מן האתרוגים שנעשו בהם מצות נטילת לולב ואתרוג עד יום הושענא רבה שמתפללים עמהם, ומתרפא". וכמקור לדבר כותב שכן נראה ללמוד מדברי רבותינו ז"ל במדרש רבה (ויק"ר פרשה לו ס"ב). ע"ש. וממשיך לכתוב הביצוע המעשי וז"ל: "ונראה שהוא אכילת האתרוג כמות שהוא⁷. ולפעמים

[אוצר החכמה]

6. במשנה (סוכה פ"ד מ"ז – דף מה:). "מיד תינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין את אתרוגיהן". וכוונת רש"י בהעתקת בראשית רבה היא לסתור דעה המפרשת שהילדים הם מניחים לולביהם ואוכלים אתרוגיהם, שלפי המדרש שציטט מבואר שהגדולים הם שומטים האתרוגים מידי הקטנים ואוכלים אותם. [עי' בתוס' (מה. ד"ה מיד) וברא"ש (סוכה פ"ד ס"ד). ואכמ"ל במחלוקת זו]. אמנם כבר העיר הקרבן נתנאל (סוכה פ"ד ס"ד אות ר') שמנוסה המעשה אשר בויקרא רבה לפנינו מסייע לפירוש שרצה רש"י לסתור, ונהפוך הוא. ע"ש. וכן כתב לדייק הרד"ל בחידושי לויקרא רבה שם (אות ה') שמשמע בפי' התוס' (מה. ד"ה מיד). וגדולה מזאת ראיתי להגר"א בביאורו לשו"ע (ח"מ ס"י שעה ס"ק כה) שציין לרש"י שסתור מן המדרש הדעה שהילדים הם שאוכלים אתרוגיהם. ואח"כ כתב: "ונראה שאינו דברי רש"י שלא הביאו תוס' וברא"ש. ותוס' גרסי במ"ר כג' שלנו". ע"כ. ושורר שכבר כתב כן המהר"ם (סוכה מז: רש"י ד"ה מיד) שהאיך לא ראו התוס' והרא"ש דברי רש"י בבאן שסתור הפי' שהתינוקות אוכלין אתרוגיהם מכח ההיא עובדא דב"ר, ותיירץ: "וצריך לומר שלא היה כתוב כל זה בספרי רש"י שלהם, וכן ראיתי פרש"י ישן כתוב על קלף ולא נמצא בו הא דכתוב לפנינו ברש"י סתירת היש מפרשים, ולא ההיא עובדא דבב"ר". ע"כ. והוא כמבואר. [ועי' בציון ירושלים על הירושלמי (סוכה פ"ד ה"ד) שעל התוס' (מה). שדחו פרש"י תמה למה לא הזכירו שרש"י בדף מז ע"כ <כצ"ל> הביא ראיה לדבריו מן המדרש. ע"ש. ולא הביא מהנ"ל]. אמנם אנכי הרואה לרבי ישעיה פיק בפי' יש סדר למשנה (סוכה פ"ד מ"ז) שהסביר דעת המרדכי (סוכה רמז תשמב – תשמג) שהביא רק פי' רש"י שהגדולים שומטין מידי התינוקות, ולא הביא לדעת התוס' והרא"ש, והוא משום שידע דעת רש"י בשם המדרש שמוכח משם כפי' שהגדולים חוטפין. ולכן הביא המרדכי רק דעת רש"י להלכה. אמנם התוס' והרא"ש אתיא בפי' מה דק"ל ראין למדין מן המדרשות, בפרט היכי דש"ס חולק, והנה בנדון זה מוכח מכח הקושיות שהקשו תוס' והרא"ש שהש"ס שלנו חולק על המדרש רבה. ע"ש. אמנם לפענ"ד יש להעיר שהרי במסורת הש"ס (בחצי רבוע) לסוכה (מז:). על ציון רש"י לבראשית רבה כתוב שצ"ל ויקרא רבה (פר' לו ס"ב ב'), והוא המדרש שלנו. וכידוע ההגהות אשר בחצי רבוע הם תוספות של רבי ישעיה פיק, וא"כ הוא בעצמו ציין למדרש שלפנינו, והרי משם לפי הנוסח שלנו מבואר שלא כדברי רש"י וכמו שהעיר מכבר הקרבן נתנאל. וא"כ אפי' אם נניח שכן היה הנוסח לפני רש"י בב"ר המסייע לו, מ"מ כנגדו יש הנוסח שלפנינו המסייע דעת התוס' והרא"ש, והיו שני מדרשים חלוקים. וא"כ למה ליה לכתוב שתוס' והרא"ש ס"ל שאין למדין מן המדרשות, הרי אפי' אם נלמד מן המדרשות, עדיין אין כאן הוכחה גמורה, שיש כתוב מדרש לכאן ויש מדרש לכאן. אם לא שנאמר שלפניהם היה רק הנוסח אשר הביא רש"י ולא היה להם נוסחא דידן כלל. ואתה תחזה.

7. ולציון לגירסתו המיוחדת של רבי דוד הנגיד בפירושו לפרקי אבות (שם) שאצלו נמצא לשון זה: "וירד בהם לים בספינה... שהשליכם למדינה שהיה מלכה חולה בחולי שרפואתו ע"י אתרוגים מבושלים". ע"ש. והנה מהרח"פ לא היה לו ס' מדרש דוד, ולכן לא הביאו. ועיין.

האיצטמכא אינו סובל אכילת האתרוג, שהוא דבר קשה לעכול, יעשה בסדר זה – לקלף קליפות האתרוג ויבשלם במים וישתה, כי בלאו הכי עושים רפואה לחלי מעים לבשל קליפות לימונים במים ושותה, ולפעמים המנהל שלו, והכל לפי מה שהוא החלוץ ע"כ. והעתיקו בס' סגולות ישראל (ערך מעים – מע' מ' אות כג, דס"ו ע"א). אתה הראת לדעת שלמעשה סבר מהר"ח פאלאג'י שיש באתרוג <של מצודה> משום רפואה למעיים⁸, והוא ע"פ דברי המדרש ויק"ר. ואולי יש בזה לענין הריון. ולציין גם לכתובות (סא רע"א): אשה "דאכלה אתרוגא הווי לה בני ריחני". וממשיכה הגמרא לספר: "ברתיה דשבור מלכא אכלה בה אמה אתרוגא, והווי מסקי לה לקמיה אבוי בריש ריחני". ע"כ. וע"ש לרי"ח טוב בס' בן יהוידע מש"כ בזה.

⁸ה"ח 1234567

מדי דברי בזה זכר אזכיר עוד אשר ראתה עיני לרבי לוי צבי פריינר, בעל ס' סגולות הבעש"ט ותלמידיו ועוד, במאמרו הנקרא "היינו דאמרי אינשי" הנדפס לו בקובץ שעשועי אורייתא (ו"ל ע"י מפעל וועד לחכמים, ברוקלין נ"י, חוברת ב' – תשרי תשס"ד, עמ' רסו) שהזכיר מנהג נגיסת הפיטם בהור"ר ע"י אשה מעוברת כסגולה שתלד בנקל ואח"כ כה כתב: "אמנם לאחרונה שמענו שנתפרסם הדבר כסגולה לבנים... ועובדא שמענא על חשוכת בנים אחת שלא ידעה בדיוק איזה אתרוג

8. וכן יש להוסיף בענין כח האתרוג לדפאות מדברי הרופאים הקדומים. רבי נתן בר יואל פלקירה שחי בספרד בתקופת רבותינו הראשונים, ועתה הדפיסו חלק הרביעי מחבורו הגדול ברפואה הנקרא צרי הגוף (ההדיר: זרע עמר ויעל בוכמן – אוניברסיטת בר אילן תשס"ד) העוסק במאכלים והסמנים ומזגם ומעלותם פעולתם ותועלתם. [ויש לציין שחבורו זה נזכר ע"י רבי מנחם בן אהרן בן זרח בס' צדה לדרך וע"י רבי יוסף טוב עלם בן אלעזר הספרדי בספרו צפנת פענח (הנקרא גם אהל יוסף). ע"י מבוא לס' צרי הגוף עמ' 15-14]. ואעתיק חלק מערך אתרוג (עמ' 158) [וביאור המושגים והמונחים לקוח מנספח א, עמ' 752 ואילך, ושמתק בסמנים כאלה: <ו"ל> "אתרוג... תוכו רע לאסטומכא, ויש בו נפח => התנפחות הבטן בגזים> והוא קשה להתעכל, צריך שיאכלנו עם מורקס => השמנונית היוצאת מהדגים הכבושים>, והעשוי מרקא => ריבה, מרקחת ממותקת> ברבש יותר טוב לעכל. וקליפתו מועיל לעכל. ועצירת => תמצית> החמוץ יחזק האצטומכא, וישקט הקיא המררי => הבא מן המררה (הפרשות כיס המררה)>, ויועיל לירקון => צהבת או אנמיה>, ויעצור הבטן, ויועיל לשלשול המררי, וצריך שיאכל לבדו האתרוג, ולא יערב אותו עם מאכל אחר, לא לפניו ולא לאחריו". ע"כ. ועוד ראיתי לרבי טוביה הכהן הרופא בס' מעשה טוביה (חלק פרדס רמונים – שהוא רשימה של חומרי רפואה לפי הרפואה שבזמנו – ערך אתרוג, דף קמו ע"א בדפוס ויניציאה תקנ"ז) ו"ל בקיצור: "כמו שפרי שלו מושלם בכל מדות טובות, כך עצו מושלם, וחי כל ימות השנה, ועלהו לא יבול, ועומד ביופיו, יש אחד ואין שני, גם בן ואח אין לו בברכת ה' אשר ברכו ה' נחמד למראה וטוב למאכל, תוכו כבד, ובו סגולות נפלאות, כי קליפותיו מסירים כל כאב פנימי, ומחזיקים את הגידים, בשר עורו הלבן הוא אמצעי בחם וקר, אבל נותן כח באדם הפנימי... גרעינים שבו טובים לכל כאב פנימי, ומוסיף עיכול". ע"ש עוד באריכות. ועכשיו (שנת תשס"ד) נדפס ס' פרי מגדים לרבי דוד די סילוה, בנו של הרב חזקיה די סילוה, בעל פרי חדש. והוא ספר המתאר חומרי רפואה לפי הרפואה שבזמנם (הדירו והוסיף מבוא ר' זרע עמר, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשס"ד). רבי דוד די סילוה הכיר היטיב את רבי טוביה הכהן הרופא, ולמד ממנו והושפע על ידו הרבה. [ע"י בענין הקשר שבנים במבוא לפרי מגדים (עמ' 41 ואילך)] ורבי דוד די סילוה ציטט הרבה מס' מעשה טוביה, אבל אינו תמיד מזכיר את מקורו (ע"י במבוא שם עמ' 14). וגם בזה בערך אתרוג (עמ' 125) העתיק רבי דוד די סילוה בשינויים קלים את כל ערך אתרוג מתוך ס' מעשה טוביה מבלי להזכיר מקורו. לך נא וראה.

צריכה לנגוס, ונגסה פיטמות של שלש אתרוגים, ולתקופת השנה נולד אצלה... שלישיה, אבל מקור לא מצאנו. ואח"כ הוא המביא את דברי הרב שרשי השמות כסמך למנהג זה. ע"ש. מיהו כבר הזכרנו שהרב כתר שם טוב מעיד שהוא ראה מנהג זה "בארץ ישראל ובערי מצרים". ואכן נודע הדבר שאינו דבר חדש, והמנהג היה קיים מימים ימימה. ואע"פ שמקור ליכא, אבל עדות לקיום המנהג איכא.

ה) והשתא שהגענו עד כאן נימא מילתא בענין אחר שמתברר ממנהג זה שבס' כתר שם טוב, והוא ענין בליעת הפיטום, שהרי בכל המקורות שהזכרנו למעלה מבואר שהאשה צריכה רק להסיר את הפיטום, או בנטילה כל שהיא או בנשיכה, אבל לא הזכירו שהאשה גם צריכה לאכול את הפיטום. רק בס' כתר שם טוב בהעידו על מנהג מקביל לנשים עקרות מוזכר ענין בליעת הפיטום. [וכן בסגולה הנזכרת בס' שרשי השמות הנ"ל. ע"ש.] אמנם שוב ראיתי לרבי אליהו פוסק, בעה"מ מור ואהלות וכורת הברית ועוד, בס' עץ השדה על הל' לולב ואתרוג (סאטמאר תרצ"ז — סי' תרנ"ח אות יג, דף קכו ע"ג) שכתב בדבר המנהג "שנהגו נשים המקשות בלדתן בהור"ר לבלוע הפיטום של אתרוג לסגולה בתפילת תחינה". ע"ש. הרי איזכור של מנהג בליעת הפיטום למקשות ללדת (אינני יודע אם הכוונה שמקשות ללדת ביום הור"ר גופא, או מדובר על נשים שבעבר נתקשו בלדתן, ומבקשות סגולה לזכות ללידה קלה בעתיד), אבל עכ"פ מרוב המקורות של ראשוני מזכירי מנהג זה לא נשמע שצריכה האשה לבלוע את הפיטום.

ו) אמנם אע"פ שמתוך הספרים הנ"ל נראה לעין הפצת מנהג זה בקרב ישראל, מ"מ לא היה הדבר ללא מערערים. שלעומת השרפים העומדים ממעל המזכירים מנהג זה חזיתיה לרבי יאיר חיים בכרך, בעל שו"ת חות יאיר, בספרו מקור חיים (סי' תרסד ס"ט בקיצור הלכות, דף תקכט סוע"ב) שיצא נגד מנהג זה, והרי לך לשונו שם: "מנהג נשים בני בנים [= מעוברות] נושכין עוקץ מן האתרוג, נזכר בספר צאנה וראנה, אשרינו שנשתקעו מנהגים כאלו". ע"כ. וכן ראיתי לרבי יחיאל מיכל גאלד הי"ד בס' דרכי חיים ושלום (הושענא רבה סימן תשצ"ו, עמ' רצג בדפוס ירושלים תשל"ד) שהעיד שראה דבריו של האדמו"ר ממונקאטש, רבי חיים אלעזר שפירא, בתשובות מנחת אלעזר ח"ה בכת"י בשלילת מנהג זה, וז"ל: "כותב [= האדמו"ר

9. ובאן המקום להבהיר שח"ה של מנח"א שראה וציטט הרב גאלד הי"ד אינו ח"ה הנדפס כיום בסוף שו"ת מנח"א, שח"ה של היום הוא רק ליקוט מתשובות המחבר שנדפסו בקובצים שונים, שח"ה המקורי נאבד לנו בעוה"ר ובמ"ש כל זה בהקדמת נכד המחבר במנח"א מהדורת נ"י תשל"ד וז"ל: "וזאת לדעת שאא"ז המחבר זי"ע הוציא לאור בחיים חיותו ד' חלקים מהשו"ת מנחת אלעזר, ועוד השאיר אחריו ג' חלקים אחרים בכי"ק, והיה בהן יותר ממאתים ושלשים תשובות שאת רובם כתב בשנותיו האחרונות, ובחורף תרצ"ז בהיותו בביהמ"ל בבודאפעסט, כתב שם מתוך יסורים גדולים ההקדמה לחלק ה' — ו, והיה הכל מסודר לדפוס אפי' עם המפתחות, ובעה"ר לא זכינו להם כי נאבדו בימי המלחמה, וחבל על ראבדין... חלק חמישי הנדפס כעת הוא לקוטי תשובות שרובם בכלם הי' מקומם קבוע בג' חלקים הנ"ל, ונדפסו בספרים וירחונים שונים ע"י הרה"ג השואלים זצ"ל, וכאן נאספו ויוצאים לאור בעה"ת כבליל ההוד וההדר". ע"כ. עתה הראת לדעת שאנו לא זכינו למנח"א ח"ה שכתב הרב

ממונקאטש] בספרו (מנח"א ח"ה סי' ל"ו בכת"ק) שאסור ללעוס הפיטמא מהאחרון בהו"ר לנשים מעוברות. ואם רוצה ללעס – יעשה זאת אחרי ש"ת בימות החול. ובעיקר הדבר מנהג נשים זה אמר שאין לו מקור, רק חדשים מקרוב באו הדפיסו זאת במטה אפרים, ובמטה אפרים הישונה לא נמצא. (והוא בקונט' אלף המגן עיי"ש סי' תר"ס סעיף ו'). ע"כ. ולכאורה יש להעיר על מש"כ שמנהג נשים זה אין לו מקור, אלא חדשים מקרוב באו הדפיסו זאת באלף המגן. שהרי הדבר כבר נמצא משנים קדמוניות בספר זכירה שנרפס לראשונה בשנת תס"ט. ברם בעיקר הערתו שאין לעשות זאת בהו"ר, והרוצה ללעוס יעשה זאת אחרי ש"ת, לכאורה כוונתו משום שהאחרון הוקצה למצוותו, וראיתי כעין הערה זאת לרבי יצחק נסים רחמים פאלאג'י בס' יפה ללב ח"ב (סי' תרסד אות טו, דע"ו ע"ב): "והאחרון עושין אותו רוקח מרקחת בסוק'אר אחר החג (ולעשותו בו ביום א"א, שהרי כ' אחרי סמוך בס' תרס"ה ס"א אתרוג בו אסור שהרי הוקצה לכל ז', ואפי' נפסל אחר שעשה בו המצוה אסור כל ז', ומ"ש => בשו"ע סי' תרסה ס"א > ובש"ע מותר, היינו כמו שהוא חי, לא לעשותו מעשה רוקח לבשלו בו ביום בסוק'אר או בדבש, כי אין זה בכלל אוכל גפש לבו ביום שהותר מכללו, ואפי' בש"ת אסיר לן". ע"כ. ונראה שמפני זה כתב הרב מנח"א שאסור ללעוס הפיטמא בהו"ר.

אוצר החכמה

אמנם עינינו הרואות שסגולה זו מובא בהרבה מקורות, וביניהם בס' מועד לכל חי למר אבוב של הרב יפה ללב, ומה יענו הם לטענה זו? ונראה ששערי תשובה לא ננעלו, שהרי מרן פסק (סי' תרנ"ג ס"א) שהדס של מצוה אסור להריח בו, אבל אתרוג של מצוה מותר להריח בו מן הדיון, אלא שלפי שנחלקו אם מברכים עליו, אם לאו – יש למנוע מלהריח בו. וכתב במשנ"ב (ס"ק א') להסביר טעם החילוק בין הדס לאתרוג לפי שעיקרו של ההדס אינו אלא להריח בו, ומזה הוקצה כל שבעה כמו העצי סוכה, אבל אתרוג עיקרו עומד לאכילה, ומזה לבד הוקצה, ולא מלהריח. ע"ש. הרי שהוקצה האתרוג רק לעיקר תשמישו, והיינו לאכילה. וכ"כ המשנ"ב שוב בס' תרס"ה בהסבר דברי מרן שם (ס"א) שאתרוג בשביעי אסור, שהמשנ"ב הסביר (ס"ק ב) שהיינו שאסור באכילה. ע"ש. מבואר שלשימוש אחר שאינו אכילה – לא הוקצה. וכן ראיתי לרבי יעקב עטלינגער בס' בכורי יעקב (סי' תרנג סוס"ק ב) שבהו"ר אחר שגמר המצוה מותר להריח באתרוג ולברך עליו. ע"ש. וממילא כאן לסגולה זאת שלפי תיאורו של הרב נזיר שמשון הנשים "נוטלות" הפיטום ולפי הגר"ח פאלאג'י בס' מועד לכל חי הנשים "מוציאות" הפטמא ולאחר ש"מסירות" הפטמא מחלקות צדקה,

המחבר, ומסתמא זה הכת"י שראה הרב גאלד הי"ד, ומה שיש לפנינו בשם ח"ה הוא רק אוסף תשובות שנרפסו בירחונים וכדומה. וממילא יש להעיר על ס' פסקי תשובות ח"ו (סי' תרס"ה הערה 2, עמ' תנב) שהביא דברי האדמו"ר ממונקאטש בציונו רק לשו"ת מנח"א ח"ה (סי' לו), בלא להזכיר ס' דרכי חיים ושלום, אבל אותו המנח"א ח"ה שמצוין אינו לפנינו, ומקור היחיד לדבריו הוא בס' דרכי חיים ושלום, ולכן לכאורה היה לו לציין לדרכי חיים ושלום, ולא למנח"א ח"ה בלבד, שבציון זה בלבד יחשוב הרואה בטעות שהציון הוא לשו"ת מנח"א ח"ה שלפנינו, וכאמור הדבר לא נמצא שמה, ובלי לציין לדרכי חיים ושלום לא ידע הקורא איה מקום כבודו של דבר זה. ואתה תראה.

משמע שלא בולעות הפיטום, אלא רק מנתקות ומסירות הפיטום מן האתרוג, ואין בזה ענין אכילה כל שהוא, א"כ לשימוש זה שאינו של אכילה לא הוקצה האתרוג, שהוקצה רק לעיקרו והיינו לאכילה, וא"כ מותר לעשות סגולה זאת, שלזה לא הוקצה האתרוג. ואפילו אם נאמר שכן אוכלת הפיטום, ובמנהג הנזכר בס' כתר שם טוב ש"האיש שאשתו עקרה מאכילה את הפטמת או השושנתא של האתרוג", עדיין אין זה בדרך הנאתן. ודו"ק. ושוב ראיתי שרבי אליהו פוסק בס' עץ השדה על הל' לולב ואתרוג (סאטמאר תרצ"ז — סי' תרסד אות ז, דקל"ח ע"ג) כתב כסברא הזאת לענין סגולת בישול הערבה לאשה עקרה, שיש להתיר, שהרי ערבה להסקה קיימו, וכי אקציה מהסקה אקציה, ולא מהנאת טעמו, ובפרט שאינו בדרך הנאתו, דמסתמא המים פגומים, ואולי יעשו בה מצוה גדולה של פו"ר, אף שהוא דרך סגולה, ולכן יש להתיר. ע"ש.

ברם מלבד כל זה, אפשר לבסס המנהג באופן אחר. מרן הביא בב"י (סי' תרנג) את דברי הרשב"א בתשובה (ח"א סי' קסט) ששאלוהו אם מותר להריח בהדס של מצוה בהברלה במוצאי שבת כאשר התנה, והשיב: "מסתבר שהתנאי מועיל בו, דמאי שנא מאתרוג דאמרין (סוכה מו:) הפריש שבעה אתרוגים לשבעה ימים, כל אחת ואחת יוצא בה ואוכלה לאלתר לרב, או למחר לרב אסי". ע"כ. ועוד בב"י (ס"ס תרסד): "כתוב בהגהות מיימוניות (פ"ז מהל' לולב הכ"ו אות א') בשם רא"ם (יראים השלם ס"ס תכב) דאסור ליהנות מן הערבה לאחר ברכה ונטילה, אם לא התנה עליה מעיקרא, דלכולי יומא אתקצאי למצותה... וגם המרדכי כתב בסוף סוכה (סי' תשעב) אסור ליהנות מערבה לאחר נטילתה, אם לא התנה מתחלה, דלכולי יומא אתקצאי". ע"כ. וכן פסק מרן (שם ס"ט): "יש מי שאומר שאסור ליהנות מן הערבה לאחר נטילתה אם לא התנה עליה מעיקרא, דלכולי יומא אתקצאי למצותה". ע"כ. ומדברי מרן בב"י מבואר שמדובר אפי' בערבה שבלולב, שכ"כ "דאסור ליהנות מן הערבה לאחר ברכה ונטילה" וכמו שהוכיח המשנ"ב בביאור הלכה (שם ד"ה אם לא התנה). הרי שאם מעיקרא, והיינו מלפני עשיית המצוה, התנה שאינו בודל ממנו, מותר ליהנות ממנו. ועי' להיעב"ץ בסידורו שערי שמים (שער העין — שער השמיני, שער התחתון — עבודת יום השביעי אות כז, עמ' תנה במהר' החדשה של הוצאת אשכול) שכתב: "אתרוג בשביעי אם לא התנה — אסור באכילה". ע"ש. ממילא אם כן התנה, אז יהיה מותר גם באכילה. וידעתי שיש בזה הרבה עקולי ופשוטי, אבל למעשה אם התנה מעיקרא ממש, נראה שמותר בהנאה, אפילו הנאת אכילה, וכמ"ש המשנ"ב (שם ס"ק ל') שלכו"ע מהני בזה תנאי. ע"ש. וכן בכפה"ח סופר (שם אות כו-כז). וא"כ אפשר שאם האיש יודע שירצה בהו"ר לעשות סגולה זו, הוי כהתנה מעיקרא ומותר. ושור' לרבי אליקים דבורקס בס' בשבילי המנהג (שבת ומועדים ח"ג, מאמר שמירת ארבעת המינים וההושענות, עמ' קו) שהביא השגת המנחת אלעזר, ודברי המקור חיים, ואח"כ כתב: "ועיין בספר אמרי ישראל על ספר סדר היום עמ' קנב, שכתב לבאר למה אין איסור לחתוך פיטם האתרוג בהו"ר משום שהוקצה כל ז' למצוה... ותירץ שם ראולי לכתחילה כשהבעל קונה את אתרוג הוא קונה אותו על דעת שביום השביעי תיטול אשתו את הפיטם". ע"ש. והוא ע"ד שכתבנו. אך הוסיף הרב דבורקס

שלפי"ז יהא מותר לעשות כן רק אם נתכוון הבעל כנזכר, ודוקא באתרוג של הבעל, ואולי לכן כתב האדמו"ר ממונקאטש שתעשה כן אחרי שמחת תורה, ולא בהושענא רבה. ע"ש. אמנם אנכי הרואה לרבי אליהו פוסק בס' עץ השדה (סי' תרנ"ח אות יג, דקכ"ז ע"ג) שישב על מדוכה זו ותירץ המנהג באופן שונה קצת, אבל מורוחת יותר, וז"ל: "מה שנהגו נשים המקשות בלדתן בהו"ר לבלוע הפיטמא של אתרוג לסגולה בתפילת תחינה, י"ל דאין חשש אף באתרוג של איש שבירך עליו, כיון שנהגו כן הוי כהתנה מתחלה." [וע"ע אליו בזה בס' תרסד אות ז' ששוב הניף ידו בזה וביתר שאת לענין סגולת בישול הערבות לעקרה (עי' מש"כ בזה בהערה 4, וכבר כתבנו מסברותיו לעיל). עיין אליו עוד]. וכעין זה ראתה עיני לרבי ישראל ליפשיץ בתפארת ישראל (סוכה פ"ד מ"ז אות לו) שמיד התינוקות שומטין לולבדיהן ואוכלין אתרוגיהם, ופירש בתפא"י שם שר"ל משנפטר העם ויוצאין מביהמ"ק בז', שלפירוש אחד קאי אקטנים [עי' רש"י (סוכה מו: ד"ה מיד תינוקות) בשם יש מפרשים. וכן ראה תוס' (סוכה מה, ד"ה מיד). וכן פירש הרא"ש (סוכה פ"ד סי' ד'). ועוד]. שמיד אחר שנפטרו הקטנים, אז הם זורקין הלולבות ואוכלין אתרוגיהם, אבל האתרוגים של הגדולים הרי אתקצאי למצוה ליום ז', ואסירי כל יום ז'. ועל פירוש זה הקשה למה האתרוגים של הקטנים לא אתקצאי, הרי עכ"פ מצוה דרבנן איכא גם באתרוג שלהם, דהרי קטן היודע לנענע חייב בלולב, בבסו"פ ג' דסוכה, ותירץ: "דהכא בתינוק אף שהגיע לעונת נדרים אינו יכול להקצות הלולב, מדאינו שלו רק של אביו, ואביו מדיוודע דעושין כן לשמחה, כהתנה בפירוש דמי. ועי' ברט"ז ס"ס תרל"ח." ע"כ. וכבר הניף ידו בזה ביתר שאת בקונטרס כלכלת השבת (כללי מוקצה סימן ח') שהד' מינים בנטלן פ"א אסור לטלטלן בשבת או ביו"ט מרהוקצה למצותה, ובחזו"מ אסור עכ"פ להנות מהן, אם לא שהתנה בפירוש קודם ביה"ש שבהתחלת יו"ט או שבת שאינו בודל מהם כל ביה"ש. ואח"כ כתב: "ונוהגין להקל בכל הנך בלי תנאי, דמסתמא כהתנו דמי לבלי לבוא לידי מכשול. (רט"ז ס"ס תרל"ח)." והביא לזה ראיה וסיים: "ואפ"ה טוב להחמיר." ע"ש. עכ"פ נקוט בדרך שאם איכא מנהג של השתמשות בד' מינים לאחר גמר מצותם, י"ל שמסתמא הוי כהתנה עליהם. ודו"ק. וע"ע באשל אברהם בוטשאטש (מהד"ת סי' תרסה).

ז) ועוד רגע אדבר במנהג שהזכיר הרב יפה ללב הנ"ל שעושים מאתרוג של סוכות מרקחת לאוכלו בט"ו בשבט, שבתוך פירוט המנהגים השונים של הד' מינים לאחר גמר מצוותן כותב: "והאתרוג עושין רוקח מרקחת בסוק"אר אחר החג"ס...

ס. וכן בס' מנהגות וורמייזא לרבי יודא ליזא קירכום בהגהת המעתיק רבי סיני לואנץ (הוצאת מכון ירושלים תשמ"ז – סוף מנהגי שמחת תורה, הגה כב, עמ' קצו) שנהגו בוורמייזא אחר יו"ט לכבוש עם צוקר"א אתרוגי הקהל. ע"ש. השווה לכתוב בדרכי חיים ושלום (אות תתלא, עמ' שי) שהאדמו"ר ממונקאטש בעל שו"ת מנחת אלעזר צוה בביתו שלא לכבוש ולעשות האתרוג לאכול רק אור לט"ו בשבט שאז מסוגל לזה. ע"ש. אבל מהדברים שם לא נראה שהיה אתרוג של מצוה, אלא אתרוגים שקנו לשם הסדר של ט"ו בשבט. אבל עכ"פ חזיון שיש ענין בעשיית המרקחת דוקא אור לט"ו בשבט.

מִלְרַבְּרֵי

לעלותו על השלחן בליל ט"ו בשבט¹⁷⁸, ר"ה לאילנות, בכלל הפירות שיברכו עליו מאנשי הבית, איש או אשה, ומ"ג [= ומה גם] אם היא הרה ללדת, וגם ליתן ממנו למקשה ללדת שאומרים שהיא סגולה שתלד בריות ולא בצער, ויצא הולד בר קיימא לחטו"ל [= לחיים טובים ולשלום] כשאוכלת ממנו באותה שעה. ע"כ. ודברי הרב יפה ללב הובאו בס' ארחות חיים ספינקא (סי' תרס"ד אות ח), ומשם הביאם רבי שבתי

נח"ח 1234567

וו. ועצם הדבר שמצוה גוררת מצוה, והיינו מאתרוג של מצוה עושים מרקחת לשם מצוה אחרת, כבר נמצא לאחד מרבותינו הראשונים, הלא הוא רבי משה ב"ר אלעזר הכהן, בן אחות הרא"ש, בספר חסידים שלו (בדפוס ווארשא תרס"א הוא בדף ה' סוע"ב ובהוצאה חדשה של רבי שלמה ידידיה ינקוביץ – ירושלים תשס"ד – הוא בחלק המוסר אות כד, עמ' לד) וז"ל: "ואחת מאלף אספר כגון עתה אחר חג הסוכות המה נתנו על ידי דורון כמנהג חטין האתרוגים שברכו וקדשו עליו כל ימי חג האסיף ושלחו לעכו"ם, ועל זה נאמר נתנו הטהורים לטמאים, ומזלזלים במצוה, וכן לא יעשה, כי אפילו הערכה וההושענות מניחים בבתי כנסיות, ולהניח עד זמן לאפות מצות פסח להאיר בהסקת התנור, לקיים (אבות פ"ד מ"ב) מצוה גוררת מצוה, וזה הולך ומביא מצותו וקדושתו להעכו"ם ומצוה גוררת עבירה, כי יש לחוש שהעכו"ם מטפל לעכו"ם, ואתא חלול השם מזה. כי כל דבר שעושים ממנה מצוה חל קדושה עליו... ואותה עבירה שעושים עם האתרוגים גורמת המכשול היאך דלא יכולנו לקיים המצוה בזמנה, כי כל ישראל ערכים זה בזה (שבועות לט), ואיש אחד יחטא ועל כל העם יקצוף (במדבר טו, כב), לכן אשרי האיש אשר לא הלך וכו' (תהלים א, א), רק תוכל לעשות מן האתרוגים מעשה מרקחת ולכבד עמו הלומדים תורה, ולתת ממנה לאנשי אמת אנשי חיל לסעודת מצוה ולברך עליו כהלכתך ולכבד עם המצות השם מהונך (ע"פ משלי ג, ט) וגו'. ע"כ. אמור מעתה ששורש הדבר משום מצוה גוררת מצוה, והואיל ואתעביד ביה חדא מצוה, ליעבר ביה מצוה אחריתא (ברכות לט סוע"ב, שבת קיז: ועי' ירושלמי עירובין פ"ו סוף ה"ז). וענין זה של עשיית מרקחת מן האתרוג של מצוה לאוכלו בט"ו בשבט הזכירו גם מר אביו של הרב יפה ללב, הלא הוא מהר"ח פאלאגי בס' רפואה וחיים (סי' יב אות גמ"ר, עמ' רמו במהד' מכון תורת רפאל, ירושלים תשנ"ז) בהזכירו מנהגם בשמירת הד' מינים בגמר מצוותם, וז"ל: "האתרוג מרקחים אותו בדבש וסוקא, ומברכים עליו בליל ט"ו בשבט". וציין אליו כזה הרב יפה ללב שם, וכן נזכר מנהג זה בס' בן איש חי (שנה ראשונה פר' ראה אות יא) ובס' לקוטי מהרי"ח ח"ג (מנהגי ט"ו בשבט דף קטו ע"ב ובגרמ"ח ירושלים תשס"ג דף קכג ע"א). וראה עוד לרבי שלום מקאידינאו בס' משמרת שלום (סי' מד אות ב', דף ח"י ע"ב) וז"ל: "האתרוג יש לטגנו ולטעום ממנו בט"ו בשבט ובשני ימים של עצרת". ע"ש בהערות. ונלצין שבס' בשבילי המנהג ח"ג (מאמר שמירת ארבעת המינים וההושענות, עמ' קז) יש ט"ס בציטוט המשמרת שלום, שבמקום "בשמיני עצרת" צ"ל "בעצרת", שהוא שבועות.]

ואריכות דברים בענין האתרוג בט"ו בשבט – עי' לרבי דוד אברהם מנדלבוים בס' ברכת דוד על עניני ט"ו בשבט (כ"ב תשס"א – שער שישי, עמ' קצה ואילך) ובס' פרדס אליעזר – חלק ט"ו בשבט, שבת שירה ופורים (מכון דמשק אליעזר – ברוקלין מהד' תשס"ד, פ"ג – עמ' קז ואילך). ועי' גם לרבי טוביה פריינד בס' מועדים לשמחה (ח"ג: שבט – אדר, ירושלים תשס"ב) במנהגי ט"ו בשבט (עמ' כז ואילך). «אמנם אזכיר שמה שציינו כולם (בברכת דוד ריש עמ' קצו ובפרדס אליעזר עמ' קי ובס' מועדים לשמחה עמ' כח הערה 63) בשם היפה ללב (ח"ב סי' רכה) – לא מצאתי הדבר לא בגוף הספר או בקו' אחרון או בדבר השמטה או בהשמטות, וכנראה הוא ט"ס וצ"ל סי' תרס"ד אות טו. וכן ראה לרבי אליקים דבורקס בס' בשבילי המנהג (שבת ומועדים ח"ב – ירושלים תשנ"ז, עמ' קנא ואילך), ע"ש. ועי' בס' בירורי חיים (ח"ג – ב"ב תשס"ד – סי' כא, עמ' תשעג ואילך) לרבי חיים שלום הלוי סגל.

ומדי דברי בענין זה אספרה את אשר ראיתי לרבי חנוך הענין אב"ד סאסוב, מחבר הגהות עין חנוך על מדרש רבה וס' שם הגדולים ועוד, בשו"ת יד חנוך (ברוקלין תש"ס – סי' ח') שהאריך להסביר ולבסס מנהגו לתת גם אתרוג לתוך החרוסת, ולאחר הרחבת הדיבור לתת מקורות למנהגו כתב

ליפשיץ בס' סגולות ישראל (ערך מקשה לילד – מע' מ' אות צח, רס"ח ע"ב) ועוד בספרו ברית אבות (קונט' מפתח של חיה שבראש הספר – אות חי, דף ז' רע"ב במהד' החדשה – ג"י תשנ"ה) וכן הוא בס' אלף המגן (סי' תרס בקונ"א אות ו'). ע"ש. וב"כ בכפה"ח סופר (סי' תרסד אות ס') בשם הרב יפה ללב שם. ושוב ראיתי שהארחות חיים בא לציון בזה בס' עץ השדה על הל' לולב ואתרוג (סאטמאר תרצ"ז – סי' תרנח אות יג, דקב"ז ע"ג) לרבי אליהו פוסק, וכן עלה לציון בס' אוצר י"ד

אוצר החכמה

(אות ה', דמ"ט ע"א): "ואם יוכל לקחת מאתרוג של מצוה שנשמר לשם חג הפסח, הרי כבר העידו על מהרי"ל ז"ל [הלכות תיקון אפיית המצות סי' כב, עמ' עד במהד' מכון ירושלים, ועוד בהלכות חג הסוכות סי' ט', עמ' שעז שם. והוב"ד בדרכי משה (סי' תרסד אות ו')] שהיה נוהג לשרוף החמץ בקני עצי הושענא, מטעם דהואיל ראיתעבד ביה מצוה חרא ליתעבד בה מצוה אחריתא, כדאיתא בש"ס פרק כל כתבי (שבת קיז:). ע"כ. אבל אח"כ כתב (אות י"ד): "ובעיקר הדבר מה שאין העולם נוהגין ליקח אתרוג לחרושת, היינו משום דאתרוג של מצוה שעושין ממנו מרקחת בציקע"ר, על פי רוב אינם זהירים שיהא הציקע"ר משומר מחשש חמץ, על כן נוהגין ליקח עפפ"ל [= תפוח עץ] שאין בו חששא ושימצא דחימצא". ע"כ.

שוב אשוב אל דבריו של רבי שלום מקאדינאוו בס' משמרת שלום (סי' מד אות ב', דף ח"י ע"ב) שהאתרוג יש לטנגו ולטעום ממנו גם בשני ימים של עצרת. והנה טעם הדבר כתב שם בהערות שהלא נתן (ר"ה פ"א מ"ב) בארבעה פרקים העולם נידון... ובעצרת על פירות האילן, ופירות האילן הם נשמות ישראל, והתורה היא עץ חיים, ובפרט בעצרת זמן מתן תורתנו, ואתרוג עם הכולל בגי' תורה כידוע. ע"ש. [ועי' בקדושת לוי (ליקוטים), דף קח ע"ב ד"ה מחמשה עשר בדפוס מונקאטש ובגרמ"ח בהוצאת מכון קדושת לוי בעמ' תעז ע"א] שכתב: "נמצא ט"ו בשבט הוא הכנה למתן תורה". ע"ש. עי' בס' ברכת דוד (שער ששי – אתרוג בט"ו בשבט, עמ' רכד) שלענין ביאור הקשר שבין ט"ו בשבט לחג שבועות כתב "יתבאר להלן ע"פ דברי חז"ל בעצרת על פירות האילן ולא ציון מקומו. ואולי כוונתו לדבריו שבעמ' רסח. ע"ש. והנה לפרש ולהרחיב דבריו הקצרים לא אוכל, מיהו נעלה לציון את הקדומים שאצלם ראיתי הרמז שהאתרוג עם הכולל בגי' תורה. עיין להרמ"ע מפאנו במאמר מעין גנים (סדר המועדים, כוונת הלולב, דף יז ע"ג בדפוס מונקאטש תר"ס ובגרמ"ח בס' מאמרי הרמ"ע מפאנו ח"ב, הוצאת מכון ישמח לב – תורת משה, ירושלים תשנ"ז הוא בדף יד"ב ע"א) וכן הוא בתפלה הנאמרת בשעת איגור הלולב שהדפיס רבי נתן נטע הנובר בס' שערי ציון (שער ג', דע"ב ע"ב בדפוס הוראדנא תקע"ט), ומשם להרבה סידורים ומחזוריים. וכן בס' רגל מתנה אפרים (פרשת אחרי מות עה"פ לכפר על בני ישראל, ד"ה והואיל, דף נב ע"ר בדפוס זיטאמיר תרל"ה). הגר"ח פאלאגני הביא הרמז בס' נפש חיים (ערך לולב – מע' ל אות יא, דקט"ו ע"א) בשם האר"י ז"ל, ע"ש. ועוד.

ואע"פ שיש להרחיב הדיבור בהך מילתא, מ"מ לא אוכל לבוא כאן בארוכות, ואסתפק ברמיזא בעלמא בקשר שבין האתרוג וחג השבועות. שא עיניך וראה אשר כתב רבי אברהם אזולאי בס' חסד לאברהם (מעין שביעי נהר ז', דמ"ה ע"ב בדפוס לבוב תרכ"ג ובמהד' החדשה של רבי אברהם שבתאי הוא בעמ' רטז) שהרחיב היריעה בסוד כמה מיני פירות ע"פ ס' כתיבת יד, ושם כתב: "אמנם כל פירות האילן שהם בעלי גאווה אינם מוציאים פירותיהם אלא ע"י מים זכרים, חוץ מן האתרוג. והטעם שהוא המובחר שבמיני פירות שנאכל כולו, ועם כל זאת אינו מתנאה כשאר אילנות, לזה גדל על כל מים [עי' סוכה לה. קידושין ג. וברש"י ר"ה יד; וכן ראה בזה (פרשת משפטים כדע"מ דקב"א ע"א)]. בין זכרים בין נקיבות". ועוד שם בהמשך (בסוף הנהר): "והאתרוג גדל אפי' במים שאובים, וזה שאמרו רז"ל אתרוג גדל על כל מים, ולזה הוא שזה לירק לענין המעשר, מצד שפלותו הוא הידור, שאין חשוב והדרור לפניו יתברך אלא מי שהוא שפל". ע"כ. וכן אספרה אשר ראתה עיני לרבי נתן שפירא בס' טוב הארץ (פרק מעלות פירות ארץ ישראל, עמ' פח ואילך במהד' רבי משה צוריאל, הוצאת יריד הספרים) ושם הרחבת דברים ממה שנאמר בחסד לאברהם, והקדים שהוא מכתובת מהרח"ו. [אמנם כבר

החיים (לכוב, תרצ"ד – סי' תתתצח, דנ"ח ע"ג) לרבי יששכר דוב באב"ד אב"ד בוסקא. ע"ש. ועתה ראיתי לרבי שלום אליעזר רוטר במאמרו בעניני ט"ו בשבט שהדפיס בקובץ מבקשי תורה (שבט תשנ"ג – גליון ד', עמ' קה) שהביא דברי הרב יפה ללב אלו, וסיים ללא ציון מקור: "וירוע שהוא ג"כ סגולה להפקד בוש"ק". ע"ב. [ומש"כ שסגולה זו שביפה ללב הביאו גם מר אביו הגר"ח פאלאג'י בס' מועד לכל חי (סי' כד אות כה), הנה המעיין שם יראה שהסגולה שבמועד לכל חי ענינו לנסירת

[אוצר החכמה]

העיר ר"מ צוריקל שם (הערה 2) שלא ידוע היכן כתב בן מהר"ח כדי לדעת אם כל הדברים שם מפרי עטו של מהר"ח יצאו. עכ"פ שני הקטעים המובאים לעיל מתוך חסד לאברהם נמצאים גם אצלו (עמ' צג ועמ' קג). עיין אליו, וראה משיב רבי בצלאל מסלוצק בס' עמדיה שבעה (עמוד הרביעי – תורת משה, סי' כג, דמ"ט סעי' בדפוס שלפניו) שזרן דידן שבעל טוב הארץ "העתיקם מספר איש קדוש שלקט באמרים הוא בעל חסד לאברהם". ע"ש. ואם שאמת הוא שרנ"ש היה לו יד בהפצת תורת רבי אברהם אזולאי >ע"י משי"כ רבי דוד סלבין במבואו לטוב הארץ (הוצאת יריד הספרים, עמ' 30)< והרואה יראה בספרו ששאב רבות מספר חסד לאברהם, מ"מ כאן יש לעיון אם לא שאב האריכות ממקום אחר, שהרי היו תחת ידו כתבים רבים של מהר"ח שנמסרו לו ע"י רבי אברהם אזולאי וכמבואר בתולדות רנ"ש שהדפיס רבי משה צוריקל בראש טוב הארץ בהוצאת יריד הספרים (עמ' 24). ועיין. ודברים אלו, בכלל או בפרט, הועברו מכ"י אל ב"י. ע"י לרבי בצלאל מסלוצק בס' עמודיה שבעה (עמוד רביעי – תורת משה, סי' כג, דמ"ט ע"ג בדפוס צילום שלפניו) ולרבי אליהו הכהן מאיזמיר, בעל שבט מוסר, בס' אגדת אליהו על אגדות הירושלמי (ברכות פ"ט סי' יט, דר"א רע"ב בנדמ"ח ע"י מכון בנין שמחה – אשדוד תשנ"ה) וכן ראה להגאון חיד"א בס' פני דוד (פרשת עקב אות ה', דקנ"ה ע"ב בנדמ"ח ירושלים תשי"ט) ובס' מדבר קדמות (מע' פ אות ט) ובס' יוסף תהלות (פרק לו פסוק יב, דמ"ד ע"א בדפוס סאטמאר תרפ"ח). ועוד ראה למהר"ח פאלאג'י בס' נפש חיים (מע' א' ערך אתרוג – אות קכ, דכ"ב ע"א בדפוס שאלוניקי תקצ"ח). עכ"פ חזינן שאתרוג סמל הענוה.

ועוד דרשו ענין הענוה באתרוג מפסוק "אל-תבואני רגל גאוןה ניד" ר"ת אתרוג, וכמ"ש בס' דגל מחנה אפרים (פרשת אחרי מות עה"פ לכפר על בני ישראל, ד"ה והנה, דף נב ע"ד בדפוס זיטאמיר תרל"ה). וכן ראיתי להגאון חיד"א בס' יוסף תהלות שם, ועוד בספרו כסא רחמים (אבות דרבי נתן פ"א בפירוש, דף עא ע"א) ומהר"ח פאלאג'י בס' נפש חיים שם. [ורמז זה מובא כמה פעמים בס' ברכת דוד מתוך ספרים שונים. ע"י שם עמ' רב, רז, ורלב]. והלום ראיתי הרמז בס' הליקוטם להאר"י [בואורים לפסוקים בעיקר מכתבי תלמידי הארי ז"ל, וכולל כמה בואורים חדשים למהר"ח – ע"י לר"ם הלל בס' כתבונו לדורות (עמ' צב אות טו מהר"י ירושלים תשנ"ב)] (תהלים פל"ו עה"פ אל תבואני, דף תלב ע"א בנדמ"ח ירושלים תשמ"ה), ושם הוסיף שזה בא לרמז שאותו העץ שאכל ממנו אדם הראשון – אתרוג היה [כ"ר פרי טו סי' ז' ועוד]. וארז"ל כי כשדחף גחש את חוה על האילן, צעק האילן ואמר פסוק זה. [א"י: לא מצאתי לעת עתה. והקדוב אליו בהשמטות הזהר (ז"א דרס"ג ע"ב): "מה עשה סמאל הרשע, הלך ונגע באילן, והיה האילן צוח ואמר: אל תבואני רגל גאוןה ויד רשעים אל תנידני, אל תגע בי". ע"ב. אבל במקור הדבר בס' הבחיר (אות ר' במהר"י ר"ר מרגליות, עמ' צג): "והיה האילן צוח ואומר רשע אל תנידני, אל תגע בי". ע"ב. אמר במקור הדבר בס' הבחיר (אות ר' הוא לימוד המדרש והאילן לא צוח לשון הפסוק, אמנם ראיתי עכשיו בשליה (תולדות אדם, בית ישראל בסופו, דף כ' ע"א בדפוס אמשטרדם דף ט"ו ע"א בד"צ הנפרץ) שגרס בבחיר כגירסא שבוהר. ע"ש. וע"ע בילקוט שמעוני (בראשית רמז כה) ובמדרש הגדול (בראשית ג'ה – עמ' צד) והשווה לפרקי דר"א פ"ג ובאבות דר"נ פ"א על ועשו סייג לתורה. (וע"י באברדיג מהר"י פרוש' ש"ז שכטר בנוסחא ב' שם עמ' ג, שבוה דומה לנוסח שבוהר. ע"ש). והזיתיה להשליה (תורה שבעל פה, מס' שבת פרק ג' מצוה, דקל"ה סעי' בדפוס אמשטרדם, ובד"צ הנפרץ הוא בדף צט ע"ג) שהביא בשם חיד"ל שהקבי"ה הוא שאמר בן, וז"ל: "ואיתא ברברי ר"ל שכשבא הנחש לנן עזן נגע בעץ הדעת, אמר הקב"ה: אל תבואני רגל גאוןה וגו', על בן נקצצו רגלי הנחש". ע"ש. ובב"ר (פרי טו סי' ז') שאחרי שהוציא הקב"ה את אדמ"ר מג"ע, היה מחזר על כל אילנות, ולא היו מקבלין אותו, והיו אומרים לו הא גנב דגנב דעתיה דברייה, הה"ד אל תבואני רגל גאוןה, רגל שנתגאה על בוראו, ויד רשעים את תנידני, לא תסיב מני עלה. ע"ש. ואכמ"ל]. וע"ש עוד אל-תבואני רגל גאוןה ויד

הפיטם מהאתרוג בהור, ולא לעשיית מרקחת לט"ו בשבט. ואכמ"ל יותר.] ושוב ראיתי לרבי אליקים דבורקס בס' בשבילי המנהג (שבת ומועדים ח"ב פרק מנהגי יום ט"ו בשבט, ענין סגולת אכילת האתרוג, עמ' קנד) שגם זכר שיש אומרים שאכילת

[אחת 1234567]

רשעים אל תגדני, ר"ת אתרוג נר"ל אל תבואני רגל גאווה ויד, הוא ר"ת אתרוג, וכן גאווה ויד רשעים אל תגדני, ג"כ ר"ת אתרוג] דאיתא לרמזו למ"ש רז"ל שעץ הרעת טוב ורע היה אתרוג, והם ז"ל דרשוהו ממלת וכי תאזה, תרגם אנקלוס ומרגג, הוא מלשון אתרוג. ע"ש בהמשך. סימן שתכונה הרוחנית של האתרוג היא שפלות וענוה.

הנה מן המפורסמות שאחד התנאים לקנין תורה הוא ענוה, וכמוזכר באחר מקניני התורה בפרק קנין תורה (אבות פ"ו מ"ו). והעולה מדברי רבותינו במקומות רבים שהוא מן התנאים העיקריים לקנין תורה. בתענית (ז): "אמר רבי חנינא בר אידי: למה נמשלו דברי תורה למים, דכתיב (ישעיה נה, א) הוי קל-צמא לכו למים – לומר לך: מה מים מניחין מקום גבוה והולכין למקום נמוך, אף דברי תורה אין מתקיימין אלא במי שדעתו שפלה. ואמר רבי אושעיא: למה נמשלו דברי תורה לשלשה משקין הללו: במים, וביין, ובחלב, דכתיב (ישעיה נה, א) הוי קל-צמא לכו למים, וכתיב (שם) לכו שברו ונאכלו ולכו שברו קלוא-בסוף וקלוא קחיר יין וקלוב, לומר לך: מה שלשה משקין הללו אין מתקיימין אלא בפחות שבכלים, אף דברי תורה אין מתקיימין אלא במי שדעתו שפלה." ובעירובין (נד): "אמר רב מתנה: מאי דכתיב (במדבר כא, יח) ומפךר מתנה – אם משים אדם עצמו כמדבר זה, שהכל דשין בו – תלמודו מתקיים בידו. ואם לאו – אין תלמודו מתקיים בידו." ועוד בעירובין (נה) בביאור הפסוק (דברים ל"ב) "לן בשמים הוא" מצינו: "רבא אמר: לא בשמים היא – לא תמצא במי שמגביה דעתו עליה כשמים, ולא תמצא במי שמרחיב דעתו עליה כים, רבי יוחנן אמר: לא בשמים היא – לא תמצא בגסי רוח, ולא מעבר לים היא – לא תמצא לא בסחרנים ולא בתגרים." ובסנהדרין (כד) וקידושין (מט): "סימן לגסות הרוח עניות, מאי עניות? עניות תורה." ועוד טובא, לא עת האסף, עפ"ז אפשר לומר שהאתרוג שמסמל את הענוה והשפלות יש לאוכלו בשבועות כסימנא מילתא למדה זאת הנצטרבת כל כך כדי לקנות תורה בקנין גמור. (עי' בדגל מחנה אפרים הנ"ל שקשר בדרכו רמז הסתלקות הגאווה שבאתרוג לרמזו שאתרוג בגמ' תורה. ע"ש.) ודו"ק. ע"ש.

ועוד רגע אדבר בענין אכילת אתרוג בחג השבועות כאשר ראיתי לרבי יצחק וויס אב"ד ווערברג, בעל שיח יצחק, בס' בינה לעתים (חורש סיון ב"ב תשס"ד, סי' תרפ, עמ' עה) בענין מנהג זריקת תפוחים בחג השבועות המוזכר בתרגום שני למגילת אסתר עה"פ וישנו עם-אחר מפזר ומפזר בין העצים (ג, ח) שכראה הבין הרב שיח יצחק שהיו אוכלים התפוחים הזרוקים, שכוונתו הסימן הוא מנהג אכילת תפוחין, והרי בתרגום שני לא הזכיר אכילת התפוחים. [ויש לציין שכנראה מנהג זה היה נהוג במרוקו. עי' בהוספותיו של רבי דוד הסבעוני לסידור תפלה של רבי מיימון, אביו של הרמב"ם, שצוטט ע"י רבי מרדכי יהודה ליב זק"ש בירחון סיני (שנה עשירית, עמ' קפ אות א'), ושוב בספרו זמנים (ירושלים תשי"א, סוף עמ' ב'), וכן בס' מנהגי ישראל ח"ו (פרק יד, עמ' קמה) מתוך חוברת שריד ופליט ח"א מאת רי"מ טולידנו (עמ' 8). ושוב ראיתי שדבריו של רבי דוד הסבעוני הועתקו ע"י רבי רפאל משה אלבאז בס' ערן מקדם (ערך מנהג, עמ' רח – הוצאת מכון ישמח לב – תורת משה, ירושלים תשנ"ז) ומשם הועתקו ע"י רבי דוד עובדיה נר"ו בס' נהגו העם (שוונות אות א'), דף תלו ע"ב בנדפס בקונטרס בסוף שו"ת נתן דוד ובי' נהגו העם (מהר" שניה הוא בדף רמב ע"א). ע"ש. וכן ראה לרבי כפיר ברוך מבורך דרון בס' נהגו כם (הוצאת הספריה הספרדית, ירושלים תשס"ה – סי' טו הערה 1, עמ' 86). ואכמ"ל בזה.] ושם בהמשך (סי' תרפא) שיצא לתת טעם לשבח לדבר ע"פ הא דרשבת (פח). שדרשו עה"פ (שה"ש ב, ג) קתפוח בְּעֵצֵי הַיָּעַר, מה תפוח זה פריו קודם לעליו, אף ישראל הקדימו נעשה לנשמע, ועל מה שכתבו שם התוס' (ד"ה פריו קודם) שזה אתרוג, כבר הוכיח הרב שואל ומשיב בס' דברי שאול מהד"ת על אסתר (דק"א ע"ב) שכוונת הגמרא היא תפוח ממש, ולזאת נהגו בתפוחים. ע"ש. ואם הוא ענין לאכילה, אז לפי מנהגו של הרב משמרת שלום עולה יפה גם לדעת התוס'. ודו"ק. ועמד קנה במקומו.

האתרוג בט"ו בשבט הוא סגולה לעקרות שעריין לא זכו להפקד בזש"ק, אבל לא ציין לזה מקור, ע"ש עוד בהמשך הספור המובא שם. ואולי מקור דבריו בס' כתר שם טוב הנ"ל (אות ד). [ועוד כתב שם שיש אומרים שזהו סגולה לחולי לב ולבריאות הלב, שהרי הד' מינים כנגד אברי האדם, והאתרוג כנגד הלב, וכמ"ש בס' החינוך (מצוה שכד) >מדרש ויק"ר (פרשה ל סי' יד) ובמדרש תנחומא (פרשת אמור פרק כח במהד' ר"ש בובר)<. ע"ש. וכן עי' לרבי דוד אברהם מנרלבום בס' ברכת דוד (שער ששי, עמ' ריז) שהביא מספר פירות שביעית לר"צ כהן (עמ' תסה הערה כד) שמקובל אצל זקני עדת החימנים שריבת אתרוגים טובה ללב. ע"ש.] ושוב הזכיר הדברים בס' בשבילי המנהג (שבת ומועדים ח"ג, מאמר שמירת ארבעת המינים וההושענות, עמ' קז). [ושם כתב שענין אכילת האתרוג לבריאות הלב הוא באכילת האתרוג של מצוה אחרי סוכות, ולא דוקא בט"ו בשבט. ע"ש.] והנה לעיל (אות ד') הבאנו מסגולות אכילת אתרוג של מצוה שהוא מרפא לכאב המעיים. ע"ש. וכאן חזינו שיש בו לרפואת הלב.

ועתה ראיתי לרבי סיני לואנץ, המכונה המעתיק, בהגהות לס' מנהגות וורמייזא לרבי יודא קירכום (הוצאת מכון ירושלים תשמ"ז, מנהגי שמחת תורה הגה כב, עמ' קצו) שבענין אתרוגי הקהל היה נהוג בוורמייזא "רק הג"ץ לוקח אותם, ולאחר י"ט חותכין אותם לחתיכות, וכובשין אותם עם צוקר"א, כדי ליתן מהם לחולי ל"ע, ומנהג יפה וכשר הוא." ע"כ. והנה ממה שלא פירט הרב לאיזה חולי נותנים האתרוג, משמע שזה סגולה לכל חולי ולכל מכאוב.

ויה"ר שהקב"ה ברוב רחמיו ירפא לכל חולי ישראל, ויציל כל מעוברות מעמו בית ישראל שלא תפלנה וולדותיהן, ושחשוכי בנים מעמו בית ישראל יזכו לזרעא של קיימא, ושכל הנולדים יהיו בריאים ושלמים וחזקים לעבודתו ית'. אכ"ר.

תיקון המעשים בחודש השביעי

ותנח התיבה בחודש השביעי כו' רמז שעיקר הוא לאדם לתקן את מעשיו בחודש השביעי הוא תשרי ואז תפילתו רצוי יותר משאר ימות השנה כמו שדרשו חז"ל דרשו ה' בהמצאו אלו עשרת ימי תשובה שאז הוא כח יותר השראת הקדושה וזה ותנח התיבה כו' * בשבעה עשר יום לחודש דהיינו לאחר שעברו גם כן ימי החג שני ימי הראשונים וקיים בהם מצות סוכה ולולב ואז יש כח להקדושה לשלוט על הרי אררט רמז להקליפות לשבר אותם על ידי הקדושה:

(נועם אלימלך - פרשת נח)